

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Філологічний факультет
Кафедра історії та культури української мови

НЕВЕРБАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ СПІЛКУВАННЯ
ЯК ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЕМОЦІЙ
ТА ВИВЧЕННЯ НЕВЕРБАЛІКИ У ЗЗСО
(на матеріалі творів М.КОЦЮБИНСЬКОГО)

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка VI курсу, 601 групи
заочної форми навчання
спеціальності 014.01 «Середня освіта
(українська мова та література)»
Бабій Юлія Андріївна

Керівник: к.ф.н., доц. Бичкова Т. С.

Рецензент:
_____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри №____

Від «__» _____2021 р.

Зав. кафедри _____ Колесник Н. С.

Чернівці – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ 1.	Теоретичні засади вивчення невербального спілкування	8
	1.1. Вербальне та невербальне спілкування крізь призму теорії комунікації	8
	1.2. Роль невербальних компонентів комунікації у процесі спілкування	13
	1.3. Засоби вираження емоційних станів у художньому тексті	18
	Висновки до розділу 1	27
РОЗДІЛ 2.	Особливості функціонування в художньому тексті позамовних компонентів, що виражають емоції	29
	2.1 Невербальні засоби вираження позитивних емоцій	29
	2.2 Невербальні засоби вираження негативних емоцій	35
	2.3 Невербальні засоби вираження емоцій, пов'язаних зі ставленням до інших людей	44
	Висновки до розділу 2	51
РОЗДІЛ 3.	Невербальне спілкування у педагогічній діяльності	52
	3.1. Комунікативні вміння вчителя-філолога в сучасній школі	52
	3.2. Технологія практичного використання засобів невербального спілкування у педагогічному процесі	54
	3.3. Вивчення невербальних засобів спілкування на уроках української мови	56
	Висновки до розділу 3	73
ВИСНОВКИ		75
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ		80

ВСТУП

Спілкування – складний процес взаємодії між людьми, що полягає в обміні інформацією, а також у сприйнятті і розумінні партнерами один одного. Його специфіка визначається тим, що в процесі комунікації суб'єктивний світ однієї людини розкривається для іншої, відбувається взаємний обмін діяльністю, інтересами, почуттями тощо. У спілкуванні людина формується і самовизначається, виявляючи свої індивідуальні особливості.

Головним поняттям комунікативної лінгвістики, об'єктом якої є мова в процесі спілкування, є вербальна комунікація. Незважаючи на важливість вербальних засобів комунікації, взаємодія комунікантів здійснюється і через невербальні знаки.

Упродовж тривалого часу в теоретичному та практичному аспекті невербальну комунікацію визначали як вторинну порівняно з вербальною. Проте в останні роки активізовано дослідження саме цього виду спілкування в ракурсі різних наук, серед яких лінгвістика, педагогіка, психологія, соціологія.

Особливості невербальних засобів, їх місце та роль у комунікації почали вивчати ще на початку ХХ ст. й активізували дослідження в подальші роки. Так, зокрема невербальні засоби як складник міжособистісної комунікації проаналізовано в праці Ф. Бацевича [4], І. Горелова [22], роль невербальних засобів у міжособистісному спілкуванні українців вивчає Т. Бичкова [5; 6], окремим невербальним засобам в аспекті соціолінгвістики присвячено дослідження М. Гавриш та Т. Коваль [13], про вербальні та невербальні засоби актуалізації емоційного стану радості в художньому дискурсі йдеться в дослідженні Н. Киселюк [32], питання впливу невербальних засобів на реалізацію комунікативних стратегій у художньому тексті вивчає О. Криницька [38], особливості невербальної поведінки у соціально-перцептивному аспекті досліджує В. Лабунська

[41], специфіка вираження емоційних станів невербальними засобами досліджена у статті О. Мартинової [44], комплексне дослідження процесу омовлення невербальних засобів у художніх текстах українських письменників виконала Т. Осіпова [47]; вивченню взаємовпливу вербальних і невербальних засобів комунікації у драматичних текстах присвячене дослідження І. Струк [61] та ін.

Мова як основа людського спілкування не тільки забезпечує обмін інформацією, але й відображає емоційний стан в акті комунікації. Емоції є важливою частиною людського життя, регулюють процеси сприйняття та розуміння дійсності, зумовлюють упереджене емоційне ставлення до тих чи тих фактів.

Розпізнати значущість того, що відбувається з людиною, можна завдяки емоціям, що включені до психічних процесів і станів, виражаються системою сигналів, які можна визначити завдяки потрактуванню невербальних знаків як вагомого чинника для розуміння емоцій особистості.

Оскільки спілкування є живим процесом безпосередньої комунікації, то в ньому виявляються емоції комунікантів, формуючи невербальний аспект обміну інформацією. Засоби невербальної комунікації посилюють смисловий ефект вербального мовлення, а за певних обставин можуть і змінювати його.

Актуальність нашого дослідження обумовлена антропоцентричною спрямованістю сучасної науки, тобто її орієнтованістю на особистість людини, постійним інтересом до вивчення комунікації, її типів, властивостей і функцій. Сьогодні проблеми комунікації перебувають у центрі уваги представників різних галузей знань (філософів, психологів, соціологів, культурологів тощо). Нагальною постає необхідність лінгвістичного дослідження засобів невербальної комунікації як цілісної системи, кожен елемент якої має певні функції, що залежать від контексту й ситуації.

Завдяки мовознавчому аналізу поглиблюється уявлення про специфіку комунікативної взаємодії людей, про особливості національної комунікативної поведінки і національної картини світу. Також актуальність роботи зумовлена тим, що вона присвячена дослідженню мови художнього тексту, що є одним з основних напрямків лінгвістичного аналізу, а також увагою сучасної лінгвістики до невербальних засобів спілкування, які виражають емоції мовця.

Мета роботи полягає у здійсненні аналізу невербальних засобів комунікації, які виражають емоції, та у з'ясуванні ролі невербального спілкування у навчальному процесі.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) проаналізувати теоретичний матеріал з питань спілкування загалом і невербальних засобів зокрема;

2) здійснити класифікацію й аналіз невербальних компонентів у творах М. Коцюбинського;

3) з'ясувати особливості вираження емоцій засобами невербальної комунікації;

4) проаналізувати особливості мовної репрезентації невербальних засобів на позначення емоцій в аналізованому матеріалі;

5) з'ясувати значення засобів невербальної комунікації у міжособистісній взаємодії учителя та учнів;

6) визначити особливості вивчення невербальних засобів у шкільному курсі української мови.

Джерелом дослідження є повісті Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною», «Коні не винні», «Тіні забутих предків», «Fata morgana».

Об'єктом дослідження є невербальне спілкування.

Предмет дослідження – функціонування невербальних компонентів спілкування як засобів вияву емоції у художньому тексті.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань під час аналізу фактичного матеріалу застосовувалися такі методи:

- описово-аналітичний метод – безпосередній розгляд текстових фрагментів, що були омовлені репрезентантами невербальних засобів комунікації на позначення емоцій з подальшим узагальненням отриманих результатів і заснованих на них висновків;
- структурно-семантичний аналіз – вивчення формально-змістових характеристик вербалізованих одиниць невербальних засобів вираження емоцій персонажів у художньому тексті;
- трансформаційний метод – для визначення синтаксичних та лексичних варіантів репрезентації мовними одиницями різноманітних емоцій;
- метод контекстуального аналізу – для визначення комунікативних намірів чи настанов автора;
- інтерпретаційний метод – для опису різнорівневих мовних засобів, які слугують для створення емотивного художнього ефекту.

Наукова новизна дослідження полягає у поглибленні знань про невербальні компоненти, які виражають емоційний стан людини під час спілкування; визначенні особливостей та класифікації лексичних одиниць, що характеризують невербальну поведінку людини, їхню структуру та семантику.

Теоретичне значення роботи полягає в уточненні й розширенні уявлення про функції невербальних засобів комунікації, певному внеску у вивчення мови творів М. Коцюбинського.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані у закладах вищої освіти при читанні курсів «Теорія комунікації», «Міжкультурна комунікація», «Основи лінгвокультурології», «Лінгвістичний аналіз тексту», «Стилістика», а також у спецкурсах з української мови.

На уроках української мови в закладах загальної середньої освіти матеріал магістерської роботи можна застосувати під час уроків практичної

риторики, опрацюванні тем зі стилістики, на уроках української літератури для глибшого аналізу художніх персонажів прозових чи драматичних творів, а також у позакласній роботі.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів (розділ I «Теоретичні засади вивчення невербального спілкування», розділ II «Особливості функціонування в художньому тексті позамовних компонентів, що виражають емоції», розділ III «Невербальне спілкування у педагогічній діяльності»), висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг роботи – 86 сторінок, із них основного тексту – 78 сторінок.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ

1.1 Вербальне та невербальне спілкування крізь призму теорії комунікації

Термін «комунікація» має латинське походження (*commūnicāre* – розділяти) і потрактовується як будь-який вид взаємодії в широкому сенсі слова. У вузькому значенні цей термін позначає свідому й цілеспрямовану передачу повідомлень між індивідами, які є учасниками комунікації, Вербальна комунікація тривалий час вважалася основним способом передачі повідомлення, а мова – основним і єдиним засобом спілкування.

Вербальна (мовна) комунікація є найбільш дослідженим і універсальним типом людського спілкування, що відображено в обміні думками, інформацією, емоційними переживаннями співрозмовників [52, с. 139-140].

У процесі вербальної комунікації використовується безпосередньо мова, система звукового мовлення, тобто фонетичних знаків. При цьому кожне слово або звук має певне значення. За допомогою мови здійснюється кодування і декодування інформації: комунікатор (мовець) у процесі говоріння кодує, а реципієнт (слухач) у процесі слухання декодує отриману інформацію [2, с. 25-27].

Основна мета вербальної комунікації – встановлення, підтримка, розвиток осмисленого інформаційного контакту. За допомогою слів ми робимо зрозумілим сенс явищ і подій, висловлюємо свої думки, емоції, світогляд. У людини мова і свідомість нерозривні. Вибір вербальних та невербальних засобів у процесі комунікації сприяє формуванню й розумінню певних соціальних ситуацій.

Г. Почепцов визначає комунікацію як «процеси перекодування з вербальної в невербальну інформацію і навпаки, із невербальної у вербальну». На його думку, «для комунікації суттєвим є перехід від

говоріння мовця до дій слухача» [50, с. 14]. У праці «Теорія комунікації» визначено моделі комунікації (соціологічні, психологічні, семіотичні), види комунікації (візуальна, вербальна, перформансна, міфологічна, художня). Основними видами комунікації визначено вербальну й невербальну.

Вербальна комунікація передбачає використання людської мови, яка може виражатися на декількох рівнях: говоріння, слухання, письмо, читання. Як наголошено в навчальному посібнику С. Карпенка, «мова є одним з основних засобів передачі інформації. У мові реалізується і через неї за допомогою висловлювання виконується комунікативна функція, мовне оформлення кожного конкретного повідомлення визначається цілями, які ставить перед собою його автор» [30, с.29–30].

Невербальна комунікація – це обмін невербальними повідомленнями між людьми, а також інтерпретація цих повідомлень. Вивчення основ невербальної комунікації має давню історію. У сучасному науковому знанні найбільшу увагу до цього виду спілкування приділено в галузях *психології* (дослідження невербальних засобів спілкування як індикаторів актуальних психологічних станів особистості, виразників прихованих емоцій та почуттів), *соціології* (потракткування невербальних засобів як показників статусно-рольових відносин), *культурології* (характеристика невербальних засобів з урахуванням особливостей національної культури, як позамовних кодів, яким властиві універсальні й національно-специфічні ознаки) тощо. Чимало робіт присвячено й розгляду невербальної комунікації в *лінгвістичному* аспекті, дослідженню невербальних компонентів як засобів вираження певного сенсу в процесі спілкування [51; 55].

Термін «невербальне спілкування» останнім часом став категорією, яка об'єднує різні явища, і перетворився на найширше поняття, яке можна зустріти в сучасній науці, – це поняття в сучасній науковій літературі отримало назву «несловесна мова» [30, с. 35].

Найбільш повним та точним, на нашу думку, є розуміння невербальної комунікації І. Ковалинською як «обміну та інтерпретації людьми

невербальних повідомлень, закодованих і переданих особливим способом, а саме: за допомогою виразних рухів тіла, звукового оформлення мовлення; певним чином організованого мікросередовища та оточення людини; використання матеріальних предметів, що мають символічне значення. Від вербальних повідомлень невербальні відрізняє велика багатозначність, ситуативність, синтетичність, спонтанність» [33, с. 82].

У власне лінгвістичному аспекті характеризують одиниці невербальної поведінки: міміку і жести, зміну положення тіла співбесідників, особливості мовлення тощо [22; 39]. Лінгвісти описують способи відображення невербальних засобів комунікації у формах вербальної мови, особливості перекладу та репрезентації омовлених невербальних засобів в різних мовах.

В україністиці питання невербальної комунікації досліджують в різних аспектах:

- проблемі взаємодії вербальних і невербальних компонентів у дискурсі присвячені праці А. Барташової, С. Голощук, О. Селіванової, Л. Солощук,
- реалізацію невербальних компонентів у системі фразеології української мови вивчали у своїх роботах Г. Демиденко, Л. Петровська, Л. Самойлович;
- питання актуалізації концептів як маркерів невербальної комунікації у дискурсі порушували в наукових розвідках О. Борисов, Н. Коловоротна, О. Янова;
- вербалізацію паралінгвальних засобів комунікації в індивідуально-авторських дискурсах українців системно дослідила Т. Осіпова.

Значна частина лінгвістичних досліджень невербальної комунікації виконана в рідній порівняльного мовознавства, на матеріалі іноземних мов.

Н. Кацнеленбоген звертає увагу на схожість вербальної та невербальної поведінки людини, оскільки «в основі будь-якого висловлювання лежать певні образи; в писемній мові (як і в усній) очевидним є прагнення говорити

«як всі, як прийнято, як заведено» [31, с. 70], без чого мова просто не може здійснювати свої функції в суспільстві. Серед вербальної та невербальної поведінки автор виокремлює «три рівні вияву і формування національної культури:

- 1) базове стереотипне ядро знань;
- 2) периферійне стереотипне знання;
- 3) особистісний рівень (вибір знань, обумовлений вихованням, освітою, життєвими умовами і іншими особистісними факторами)» [31, с. 71].

Звернемо увагу на той факт, що у багатьох наукових роботах існує змішування понять «невербальна поведінка», «невербальне спілкування», «невербальна комунікація». Ці поняття часто використовують як синоніми.

Невербальна поведінка, за визначенням Й. Стерніна, – це «сукупність норм і традицій, що регламентують вимоги до організації ситуації спілкування, фізичних дій, контактів та розміщення співрозмовників, невербальних засобів демонстрації ставлення до співбесідника, міміки, жестів та поз, що супроводжують спілкування та необхідні для його реалізації» [60].

За визначенням, запропонованим В. Лабунською, **невербальне спілкування** – це такий вид спілкування, для якого характерне використання невербальної поведінки і невербальної комунікації як головного засобу передачі інформації, організації взаємодії, формування образу і поняття про партнера, здійснення впливу на іншу людину. Тому поняття «невербальне спілкування» є значно ширше, ніж поняття «невербальна комунікація» [41, с. 143].

Невербальну комунікацію потрактовано як систему знаків, що використовуються у процесі спілкування і відрізняються від мовних засобами та формою виявлення, процес обміну невербальними повідомленнями між співрозмовниками [35].

Під невербальною комунікацією в широкому сенсі слова розуміють такий вид передачі інформації, який може здійснюватися будь-якими способами, відмінними від вербальних (мовних) [50, с. 143].

Поняття невербальної комунікації залежить від багатьох компонентів, до яких належить навмисність, усвідомленість, а також побудова вербальної комунікації. У вузькому розумінні, невербальна комунікація – це комунікативний процес передачі інформації, що має нелінгвістичне підґрунтя, але тісно пов'язаний з лінгвістичними засобами.

Особливим аспектом вивчення невербальної комунікації є її розгляд на матеріалі художніх текстів. У цій галузі є вже чимало лінгвістичних праць, наприклад, дослідження Г. Барташевої[3], Т. Осіпової [47], П. Плющ [50], Л. Солощук [58], І. Струк [61] та інших.

Невербальну комунікацію нерідко визначають як паралінгвістичну, тобто таку, що перебуває за межами сфери лінгвістики, але пов'язаної з нею. До паралінгвістики відносять мову жестів і звукові коди. З іншого боку, паралінгвістикою вважають не безпосередньо невербальну комунікацію, а лише її частину – звукові елементи, що супроводжують мову.

Т. Осіпова висловлює думку про те, що межа між вербальною і невербальною комунікацією досить нечітка. Наприклад, інтонація, що є лінгвістичним елементом, водночас слугує паралінгвістичним компонентом [47, с. 315-344].

У сучасному мовознавстві панівною є думка про те, що невербальні засоби мають перевагу над вербальними, адже в процесі комунікативної взаємодії реципієнт схильний більше довіряти невербально репрезентованій інформації, ніж словесним повідомленням [48, с. 36]. Невербальні засоби комунікації надають адресату можливість судити про щирість адресанта та правдивість його вербально вираженого повідомлення.

Роль невербального компонента у процесі спілкування відзначена настільки високо, що О. Селіванова робить висновок про неможливість

абсолютної вербальної комунікації, необхідним обов'язково є невербальне спілкування [55, с. 91].

Отже, невербальні компоненти комунікації є лінгвістично значимими, оскільки їх залучення до кола пріоритетних напрямків мовознавчих досліджень забезпечує більш усвідомлене та глибоке розуміння закономірностей комунікативної взаємодії.

1.2 Роль невербальних компонентів комунікації в процесі спілкування

Засоби невербального спілкування використовувались у різних сферах із давніх часів. Один з яскравих прикладів – давньогрецький театр масок, у якому велике значення мало зовнішнє відображення внутрішнього стану акторів, які в п'єсі змінювали маски із зображенням різних застиглих емоційних станів: радості, страху, гніву. Інформацію про невербальне вираження емоцій можна побачити в давніх трактатах про ораторське мистецтво, зокрема, в працях Цицерона та Квінтіліана.

Вивчення невербальної комунікації з погляду риторики та ораторської майстерності залишається панівним від давнього часу і аж до початку ХХ століття, проте й досі актуальним залишається питання дослідження засобів невербальної комунікації.

Компоненти невербальної поведінки можуть бути пов'язані та не пов'язані з комунікативною ситуацією, що підтверджують чимало дослідників, наприклад, Е. Сепір закликав послідовно розмежовувати «соціальне» (сформоване «на вимогу» суспільної комунікації) і «індивідуальне» (вроджене, особистісне) при вивченні мови людини, зокрема й такі паралінгвістичні аспекти, як тембр голосу, інтонація, плавність [32, с. 12].

У праці Н. Киселюк підкреслено, що невербальна комунікація значною мірою залежить від комунікативної ситуації: «...особливістю невербальних повідомлень є їхня ситуативність: тон голосу вказує на нинішній стан мовця

і його ставлення до предмету розмови і слухачів, але не може повідомити про його переживання минулого тижня; люди по-різному будуть стукати в двері в залежності від їх емоційного стану і від того, в чії двері вони стукають. Різноманітні експресивні рухи (жести, погляди, міміка, характеристики голосу тощо) доповнюють і часто суперечать один одному, оскільки пов'язані з мінливими психічними станами людини, її ставленням до партнера і ситуації взаємодії» [32, с. 7].

Поняття невербальних засобів комунікації у лінгвістичних дослідженнях має різні визначення:

1. Несловесні засоби, які супроводжують мовне спілкування та беруть участь у передаванні інформації [34, с. 6].

2. Набір компонентів немовного характеру, які мовець створює в результаті фізичної (жестово-рухової та голосової) діяльності під час комунікації та використовує поряд із вербальними засобами через набуття ними комунікативної значущості в процесі спілкування [59, с. 14].

3. Елементи комунікативного коду, які мають немовну (але знакову) природу і разом із засобами мовного коду служать для створення, передавання і сприйняття повідомлень [4, с. 59].

На відміну від вербальних засобів спілкування, які передають інформацію репрезентативного характеру, невербальні засоби комунікації слугують для передачі оцінної інформації, допомагають визначити ставлення мовця до самої інформації і / чи адресата [35, с. 76].

Л. Солощук виокремлює три типи невербальних комунікативних компонентів: 1) кінесичні комунікативні компоненти, 2) проксемічні комунікативні компоненти та 3) просодичні комунікативні компоненти, узявши за основу головні характеристики невербальних засобів (рух, простір, час) і базові системи їх відображення та сприйняття (зорова та акустична) [57].

У своєму дослідженні М. Вука пропонує класифікацію невербальних засобів спілкування з урахуванням їхньої фізичної суті (Табл. 1) [12].

**Таблиця 1. Типологія невербальних засобів комунікації (НЗК)
відповідно до фізичної природи їх продукування (за М. Вукою)**

Природа продукування НЗК	Жестово-рухова діяльність		Голосова діяльність	Знакові декоративні елементи та ольфакторні характеристики
Групи НЗК	Кінесичні засоби комунікації	Проксемічні засоби комунікації	Просодичні (фонаційні) засоби комунікації	
Типи НЗК	Жести, міміка, міреми, пантоміміка (пози, рухи тіла, манери, особливості статури, ходи)	Зміни особистого простору, дистанції; інтенсивність змін простору; масштаб змін простору	Тембр голосу, темп, гучність, особливості вимови, паузація або ситуативне мовчання	Одяг, стиль зачіски, аксесуари, прикраси, ольфакторні характеристики

В окремих дослідженнях засоби невербального спілкування поділяють на такі:

а) **паралінгвістичні** (акустичні або звукові, пов'язані з мовленням – інтонація, гучність, тембр, тон, ритм, висота звуку, мовні паузи та їх локалізація в тексті). Паралінгвістична система – це система вокалізації, тобто якість голосу, його діапазон, тональність, що разом називається **просодика**;

б) **екстралінгвістичні**, тобто не пов'язані з мовленням засоби комунікації – сміх, плач, кашель, зітхання, скрегіт зубів, «шмигання» носом;

в) **тактильно-кінестетичні** (фізичний вплив – ведення сліпого за руку, контактний танець та ін; такесика – потиск руки, ляскання по плечу);

г) **ольфакторні** (приємні і неприємні запахи навколишнього середовища; природний і штучний запахи людини).

д) **кінетичні** (погляд, рухи, пози) [33, с.27].

З-поміж класифікацій невербальних засобів спілкування нам імпонує типологія С. Голощук, у якій мовознавиця виокремлює *оптичні* (кінесичні,

проксемічні) та *акустичні* (просодичні) засоби невербального спілкування [20, с. 21].

З урахуванням таких критеріїв усі невербальні засоби поділятимемо на три групи: кінесичні, проксемічні та просодичні. У лінгвістичній літературі кожен з окреслених типів невербальних засобів комунікації належить до окремого підрозділу: до кінесики, проксеміки та просодики. У нашому дослідженні послуговуватимемося визначенням О. Селіванової, яка у праці «Основи лінгвістичної теорії тексту та комунікації» [54] подає дефініції цих понять.

Кінесика (*грец.* – той, що дає рух) – це спосіб комунікації за допомогою загальної моторики різних частин тіла (рук – жестикуляція, обличчя – міміка, пози – пантоміма), в якому відображено емоційні реакції людини. До *кінесичних засобів* невербального спілкування мовознавиця зараховує жести, міміку, поставу тіла, ходу, зоровий контакт співрозмовників.

Проксеміка (*лат. proximus* – найближчий) – це наука про простір комунікації, структуру та функції простору в комунікативному процесі, просторові стосунки людей у процесах спілкування, тобто спосіб структурування і використання людьми мікропростору, наприклад відстань між учасниками спілкування та їх розміщення. *Проксемічними* є такі засоби: відстань між мовцями, дистанція, просторове розміщення тощо.

Просодика (*грец. prosodikos* – той, що стосується наголосу) – сукупність фонетичних супрасегментних характеристик мовлення (висота тону, голосність, довгота, частота, інтенсивність тощо). До *просодичних засобів* відносять особливості вимови слів, тембр голосу, його висоту й гучність, темп мовлення, паузи між словами, фразами, сміх, плач, зітхання, мовні помилки [54].

Для лінгвістичних досліджень особливо актуальним є питання репрезентації невербальних засобів комунікації у художньому тексті, оскільки у процесі відображення невербальних засобів комунікації у тексті

автори творів художньої літератури використовують механізм трансформації невербального у вербальне. Отож читач чи дослідник літературного твору повинен уміти зіставляти мовні одиниці, що репрезентують невербальні засоби комунікації у тексті, з формою їх вираження та змістом.

Усі дослідники акцентують увагу на тому, що художня література є багатим, надійним і достовірним джерелом для дослідження виявів невербальної поведінки людини.

За твердженням Н. Смирнової, «опис невербальної комунікації в художньому тексті безпосередньо пов'язаний з комунікативним процесом. Аналіз структури художнього тексту обов'язково враховує невербальні компоненти при вираженні психологічного стану і почуттів персонажів твору. Трансляція переживань та емоцій персонажів здійснюється не тільки вербально, але й за допомогою засобів невербальної комунікації, причому автори художніх творів нерідко дають навіть більш переконливий опис емоційного життя людини, ніж це роблять психологи» [57, с. 249].

У сучасних дослідженнях заслуговує на увагу думка Є. Верещагіна та В. Костомарова про те, що у процесі дослідження текстів важливим є оволодіння не тільки специфічними для конкретної культури мімікою та жестами, але й мовними засобами їх репрезентації [8, с. 47].

Л. Солощук стверджує, що розуміння невербальних засобів комунікації у відповідних назвах тексту зумовлює їхнє закріплення в практиці спілкування, дає змогу комунікантам максимально ознайомитися з ними, оскільки найменування – це не лише процес позначення, але й процес пізнання [58, с. 25].

Мовні репрезентації невербальних засобів комунікації мають такий функційний потенціал у художньому тексті:

- 1) безпосереднє вербальне зображення невербальних засобів комунікації (номінативна функція);

2) вербальне зображення невербальних характеристик, що виражають важливу для комунікації інформацію (комунікативна функція);

3) словесний опис особливостей особистості, значущих для створення образу художнього твору, зокрема мова йде про використання лексем на позначення душевного стану, настрою, поведінки, соціального та професійного статусу персонажа (описово-характеризувальна функція);

4) вербалізація-коментар щодо глибинних смислів, виявлених в невербальній поведінці персонажа (інтерпретативно-пояснювальна функція);

5) суб'єктивне сприйняття невербальної поведінки – експресивність, образність, асоціативність вербальних репрезентацій (образно-оцінна функція) [3, с. 5–8; 36, с. 118; 37, с.27].

Отже, виокремлені функції номінацій невербальних засобів комунікації дають змогу зробити висновок, що не тільки невербальні засоби комунікації, а й їхня словесна репрезентація надзвичайно важливі для розуміння інформації, закодованої автором твору.

Під невербальними засобами комунікації в художніх текстах розуміємо вербалізовану у творах художньої літератури сукупність комунікативно значущих немовленнєвих компонентів, які описують жестово-рухову діяльність персонажів, їх голосову активність, просторові й часові особливості процесу комунікації; такі декоративні елементи, як одяг, аксесуари, стиль зачіски, макіяж, а також ольфакторні (нюхові) характеристики.

1.3 Засоби вираження емоційних станів у художньому тексті

Природне мовне спілкування має низку фізіологічних і психофізіологічних характеристик, тобто включає як паралінгвістичні явища, так і психофізіологічні симптоми емоційного стану. Вивчення процесів вербальної передачі інформації спирається як на лінгвістичні, так

і на нелінгвістичні фактори. У художній літературі всі названі явища фіксуються різноструктурними номінаціями.

У нашому дослідженні ми розглянули різні способи позначення емоцій людини: від опису емоційного переживання до демонстрації зовнішнього вияву емоційного стану через симптоми психологічного характеру (зміна кольору шкірних покривів особи, звукові і рухові симптоми), фон, міміко-жестикуляційну поведінку, рухи і пози.

Спочатку людські емоції були об'єктом досліджень психологів і фізіологів. Ще в першій половині минулого століття вчені розглядали афекти як емоційні реакції, спрямовані на розрядку емоційного збудження, тоді як емоція потрактовувалася як переживання, хвилювання. У другій половині ХХ століття все більше вчених надавали перевагу експериментальному вивченню емоцій. Тоді ж були закладені й лінгвістичні основи вивчення категорії емотивності.

У середині 70-х років ХХ століття зародження нової гуманістичної лінгвістичної парадигми зумовило інтерес лінгвістів до емоцій носіїв і користувачів мови, актуалізувавши проблеми категоризації емоцій, їх мовної концептуалізації і вербалізації. Тривалий час у процесі формування цього напрямку лінгвістики для позначення мовного вираження емоцій використовувалася дефініція «емоційність».

Одним із перших ключові поняття емоціології розмежував В. Шаховський, визначивши, що «емоційність» треба використовувати на позначення поняття психології, а «емотивність» потрактовувати як лінгвістичний аспект емоційності, тобто як лінгвістичне вираження емоцій. Науковець виокремив базові одиниці емотивності – емотиви, запропонував класифікацію емотивів за обсягом відображуваних у їхній семантиці, виділяючи афективи, конотативи й експресиви [70].

Класифікація емоцій, що ґрунтується на різних психологічних чинниках, має велике значення для вивчення емоцій в мовознавстві,

оскільки саме систематизація емоцій в психології слугує основою дослідження лінгвістики емоцій.

Є. Ільїн згрупував емоції за функційною ознакою:

- 1) емоції очікування та прогнозу (хвилювання, тривога, страх, відчай);
- 2) емоції задоволення та радості;
- 3) емоції фрустрації (образа, розчарування, прикрість, гнів, несамовитість, печаль, нудьга, туга – ностальгія, горе);
- 4) комунікативні емоції (веселість, ніяковість, збентеження, сором, провина, відраза);
- 5) інтелектуальні «емоції», або афективно-когнітивні комплекси (подив, інтерес, почуття гумору, емоція здогадки, сумнів) [28].

Беручи до уваги потенційну здатність слова містити в своєму значенні емоційно-чуттєвий компонент, учені стверджують, що будь-який художній текст, незалежно від розмірів і жанрової належності, може бути емотивним, заломлюючись через особистісне сприйняття емоційного змісту. Для вивчення питання реалізації емотивної функції в письмовому тексті в лінгвістиці сформувався окремий напрям – **емоціологія** тексту [14; 16; 45].

Поняття «емоціологія» ввела в науковий обіг О. Філімонова, позначаючи ним галузь досліджень, міждисциплінарний напрям, який охоплює наукові дослідження про емоції у різних галузях знань: психології, філософії, етнології, лінгвістиці тощо [65, с. 7].

Емотивну лексику тлумачать у лінгвістичних дослідженнях як таку, що називає, описує та виражає емоції [66]. Досліджуючи лексику, яка у своїй семантиці відображає емоції та почуття, С. Гладько проводить розподіл на:

- 1) лексеми, які позначають певні емоції та переживання;
- 2) лексеми, мовна значимість яких створюється засобами словотворення;
- 3) слова, у лексичному значенні яких міститься оцінка явищ [18].

О. Філімонова зазначає, що будь-який емоційний стан людини та емоційне ставлення можуть бути втілені у мові різними засобами: прямою

номінацією (*злість, любов, ненависть, плач*), висловленням (вигуками, інвективною лексикою та ін.) та описом (пози, особливості мовлення та погляду тощо) [65].

В. Шаховський виокремлює три групи лексики, які репрезентують емоції: 1) лексика, яка називає та позначає емоції; 2) лексика, яка описує емоції; 3) лексика, яка виражає емоції [69, с. 91].

У нашому дослідженні ми вивчаємо особливості репрезентації мовними засобами невербальних маркерів вираження емоцій у художніх текстах М. Коцюбинського. У художньому творі актуалізація емоційних станів може відбуватися як в авторському мовленні, так і в мовленні персонажів, наприклад: *Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?* (37, т. 3, с. 78); *Тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі* (37, т. 3, с. 179).

Для вираження емоцій в лінгвістиці використовуються одиниці усіх мовних рівнів: фонетичного, лексичного та граматичного. З-поміж фонетичних засобів вираження емоцій виокремлюють передусім інтонацію, наголос, тони. Ці фонетичні характеристики об'єднані поняттям **просодія** (гр. *Prosōdia* – наголос, приспів; те саме, що вірш або віршування). Необхідно відзначити, що такі характеристики можуть бути виявлені тільки в звуковій мові. У кожній мові вони утворюють систему засобів, властиву тільки цій мові, завдяки якій емоції можуть бути виражені і зрозумілі.

Якщо порівнювати роль різних мовних засобів у вираженні емоцій, потрібно зауважити, що окремі дослідники визначальними називають саме просодичні елементи. У роботі «Французька стилістика» Ш. Баллі стверджує, що «...афективний зміст не може бути передано тільки словами (словом без інтонації); з цього ми можемо вивести закономірність: роль слів у висловленні зменшується пропорційно збільшенню ролі почуттів. У нас немає більш ефективного засобу вселити свою думку у співрозмовника і

впливати на його почуття, ніж емоційна інтонація й обумовлена нею окличність форми мови» [цит. за: 33, с. 176].

Для вираження емоцій релевантними будуть не тільки просодичні елементи, але й диференційні ознаки фонологічної системи. Той самий феномен може входити в систему ознак або перебувати за її межами. Наприклад, довгота 20 голосних в англійській мові є елементом, що розділяє слова за змістом і розглядається як диференційна ознака фонетичної системи англійської мови, а в українській мові мові подовження голосного не є фонологічно значущим.

Серед фонетичних засобів для вираження емоцій та їх впливу на емоційну сферу слухача є великий арсенал прийомів, заснованих на особливому способі добору звукових і ритмічних організацій висловлювання. Сюди можна віднести алітерацію, риму, звуконаслідування і ритм. Ці прийоми використовуються в основному в поезії, але рима трапляється і в звичайному непоетичному мовленні та має широке застосування в просторіччі і жаргонах як емоційно-оцінний прийом.

Потрібно відзначити, що володіючи великими можливостями вираження емоцій, всі види фонетичних засобів можуть реалізувати цю можливість тільки в одиницях інших рівнів мови.

Емоційний стан мовця накладає певний відбиток і на синтаксичне оформлення мови. Всі випадки вираження емоцій за допомогою синтаксичної організації висловлення можна звести до таких:

- 1) зміни прийнятого в мові порядку слів;
- 2) збільшення випадків граматичної незавершеності;
- 3) переривання ланцюга розгортання тексту;
- 4) порушення граматичного узгодження, аж до повної граматичної дезорганізації мови в стані фрустрації (від латинського *frustratio* – обман, невдача) [67].

Цікаві відомості про специфіку граматичних оформлень висловлювання містяться в дослідженні Н. Кислюк, у якому авторка

виокремлює такі синтаксичні особливості мови, характерні для стану емоційної напруженості:

1) зменшення синтаксичної складності речень;

2) зростання граматично незавершених речень;

3) зростання граматичних помилок узгодження мовних одиниць, які не коригуються [32]. Порівн., наприклад, у нашому матеріалі: *А той стоїть... З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад... Хай дівка постоїть з хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха!.. Аякже!..* (37, т. 2, с. 57).

Питання кількості та класифікації емоційних реакцій обговорюють уже упродовж тривалого часу. Багато вчених пропонують власну універсальну класифікацію емоційних станів. В. Леонт'єв уважав, що для здійснення класифікації потрібно брати декілька ознак. Дослідник виокремив три:

1) суть емоцій – позитивні чи негативні емоції;

2) період появи емоцій – передбачувальні емоції, які виникають перед подією, що пов'язана з досягненням чи недосягненням цілей, і констатувальні емоції, котрі виникають після досягнення або недосягнення цілей;

3) напрямок емоцій – емоції, які спрямовані на себе, та емоції, спрямовані на зовнішні об'єкти, на інших людей [42, с. 84].

А. Вежицька скласифікувала емоції за такими показниками:

1) емоції, пов'язані з «поганими почуттями» (смуток, нещастя, горе, сум, відчай, каяття, провина, сором, приниження, зніяковілість);

2) емоції, пов'язані з «хорошими почуттями» (радість, щастя, задоволеність, задоволення, захват, збудження, гордість, тріумф);

3) емоції, пов'язані зі ставленням до інших людей (злість, лють, гнів, безумство, кохання, ненависть, повага, жаль, заздрість) [7].

Наведені класифікації емоційних станів свідчать, що в сучасній науці немає єдиного критерію щодо поділу емоцій. Як зазначав Б. Додонов,

«створити універсальну класифікацію емоцій взагалі неможливо, тому класифікація, необхідна для вирішення одного кола завдань, не є придатною для розв'язання іншого кола завдань» [25, с. 130].

Різні критерії класифікації емоцій стають причиною того, що або не всі емоції включаються в класифікації, або ті самі емоції повторюються в різних групах, що вкотре свідчить про відсутність єдиної класифікації емоційних станів.

Учені-лінгвісти, аналізуючи текст, викоремлюють категорію **емотивності** як одну з текстових категорій, що слугує засобом вираження ставлення автора та персонажів тексту до дійсності, відображеної в тексті.

За твердженням С. Гладь, емотивність зреалізована в художньому тексті через сукупність текстових, тобто вплетених у текстову тканину емотивно навантажених слів, фраз, речень тощо, які «прямо або опосередковано вказують на характер авторських емоційних інтенцій, експліцитно виражених або імпліцитно окреслених у тексті, моделюють імовірне емоційне реагування читача на текстову дійсність та / або опредметнюють фрагменти знань про світ, що є чи стають емоційними» [17, с. 64].

Такі текстові компоненти виокремлюють в художньому тексті за показниками, завдяки яким формується їхня семантико-когнітивна неоднорідність, що виявляється в орієнтованості показників емотивності на різні типи знань, опредметнених у художньому тексті (знання про мову й у мові, знання про світ, знання про текстову дійсність), а також у різноманітному характері їхнього ймовірного впливу на емоційну сферу читача.

Зважаючи на значний обсяг досліджень, можна стверджувати, що поняття «емоційність» та «емотивність» не є синонімічними [46, с. 70]. Наприклад, О. Кунін визначав емотивність як мовну категорію, протиставляючи її емоційності, категорії психологічній. Учений зазначав,

що емотивність – це вербалізація емоцій у мові, вираження мовними засобами почуттів, настроїв, переживань людини [40, с. 127].

Однією із визначальних функцій мови є передача емоцій та почуттів людини. У сучасній лінгвістиці спостерігається посилена увага до емоційного стану людини, мовна реалізація якого є предметом дослідження теорії комунікації та теорії тексту.

У сучасному мовознавстві лінгвістика емоцій є сферою наукових інтересів відомих учених-лінгвістів, серед яких О. Вольф [10], О. Воробйова [11], М. Гамзюк [15], Н. Гранько [23] та ін. Вони в межах системно-структурного мовознавства змогли окреслити проблему вираження емоцій як одну із визначальних у лінгвістиці, оскільки мова, особливо мова художніх творів, слугує засобом передачі актуальної інформації, обробки отриманих знань, їхньої трансляції прийдешнім поколінням, що обов'язково супроводжується відчуттями, переживаннями, прагненнями та інтенціями мовців, а тому є лінгвістичним об'єктом.

О. Філімонова зазначає, що емотивність – це різнорівнева категорія, яка здатна виявляти те чи те категоріальне значення (емотивне) різними рівнями мовної системи. Отож емотивність має категоріальний статус на різних рівнях мовної системи та в мовленні – фонологічному, лексичному, граматичному, на рівні речення і тексту [68, с. 134].

Отож емотивність як лінгвістична категорія та семантична характеристика мовної одиниці слугує репрезентантом емоційного ставлення мовця до позначуваного.

У художньому тексті емотивність актуалізована за допомогою емоційно позначених текстових компонентів – **емоціогенних маркерів** [53, с. 151]. Такими емоціогенними маркерами виступають **емосеми** (термін В. Шаховського [69]) – слова, у складі яких містяться семи, що слугують виразниками почуттів, та синтаксеми – словосполучки (вільні та сталі), що передають емотивне значення самостійно чи у складі речення.

Отже, розрізняючи в нашій роботі терміни «емоційність» та «емотивність», вважаємо, що емоційність, яка виражає почуття та емоції, – це категорія психології, а емотивність як вираження емоцій системою мовних засобів, – це категорія лінгвістики.

Оскільки емоції – надзвичайно багатогранне, суб'єктивне та змінне явище, то опосередкування їх у мовленні, у художньому тексті становить чималий інтерес для лінгвістичних досліджень. У наукових розвідках останніх років особливо актуальним є дослідження вербальних та невербальних засобів вираження категорії емотивності в тексті. З-поміж мовознавчих досліджень з цієї тематики можемо відзначити такі:

- характеристику невербальних засобів вираження емоцій загалом здійснила Г. Приходько;
- особливості вираження емоційних станів персонажів невербальними засобами досліджує О. Мартинова;
- комплексне дослідження процесу омовлення невербальних засобів у художніх текстах українських письменників (Т. Шевченка, С. Руданського, І. Карпенка-Карого) виконала Т. Осіпова;
- вивченню невербальних засобів вираження конкретних емоцій присвячені статті О. Трофимюк («інтерес»), С. Віротченко (негативні емоції), О. Мікула («страх»), А. Троцюк («байдужість»);
- питання ролі невербальних засобів комунікації в публіцистичному стилі дослідила О. Саламатіна.

Проте переважна більшість цих наукових розвідок здійснена на матеріалі англійської мови, тому перспективними є лінгвістичні дослідження українськомовних художніх текстів щодо вираження категорії емотивності невербальними засобами.

Отже, ефективним засобом передачі емоційних переживань у тексті є використання мовних засобів на всіх рівнях мовної системи: фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному та стилістичному.

Важливим чинником вияву емотивності в тексті є використання невербальних засобів, які часто слугують основним виразником емоцій персонажів.

Висновки до розділу 1

Універсальний та найефективніший засіб інформаційного зв'язку між людьми – це вербальне спілкування. Проте міжособистісна комунікація відбувається не тільки за допомогою слів у висловлюванні. Іншим вагомим елементом для отримання та передавання інформації є невербальна комунікація.

Невербальна комунікація – це обмін невербальними повідомленнями між людьми, а також інтерпретація цих повідомлень. У сучасних наукових студіях найбільшу увагу до цього виду спілкування приділяють у галузях паралінгвістики, екстралінгвістики, психосеміотики, соціолінгвістики тощо. У власне лінгвістичному аспекті характеризують засоби невербальної комунікації, способи їх відображення у формах вербальної мови.

Поняття невербальної комунікації залежить від багатьох компонентів, до яких належить навмисність, усвідомленість, а також побудова вербальної комунікації. У вузькому розумінні, невербальна комунікація – це комунікативний процес передачі інформації, що має нелінгвістичне підґрунтя, але тісно пов'язаний з лінгвістичними засобами.

Невербальні засоби спілкування визначено як елементи комунікативного коду, які мають немовну (але знакову) природу і слугують для створення, передавання і сприйняття повідомлень.

Виокремлено три типи невербальних комунікативних компонентів: кінесичні комунікативні компоненти, проксемічні комунікативні компоненти та просодичні комунікативні компоненти, узявши за основу головні характеристики невербальних засобів (рух, простір, час) і базові системи їх відображення та сприйняття (зорова та акустична).

У художніх текстах часто невербальні засоби комунікації використовуються для передачі різноманітних емоцій персонажів. Учені-лінгвісти, аналізуючи текст, викоремлюють категорію емотивності як одну з текстових категорій, що слугує засобом вираження ставлення автора та персонажів тексту до дійсності, відображеної в тексті.

У художньому тексті емотивність актуалізована за допомогою емоційно позначених текстових компонентів – емоціогенних маркерів. Важливим чинником вияву емотивності в тексті є використання невербальних засобів, які часто слугують основним виразником емоцій. У художньому творі актуалізація емоційних станів може відбуватися як в авторському мовленні, так і в мовленні персонажів.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ ПОЗАМОВНИХ КОМПОНЕНТІВ, ЩО ВИРАЖАЮТЬ ЕМОЦІЇ

Невербальні засоби вираження емоцій в художньому тексті виконують експресивно-регулятивну роль у спілкуванні персонажів, репрезентують процес створення психологічного контакту між партнерами, сприяють збагаченню контекстуальної семантики слів та експресії емоцій.

У своїй роботі ми використали класифікацію А. Вежбицької, яка поділяє всі емоційні стани з урахуванням їхньої позитивності / негативності, спрямованості на себе / на інших людей. За такими критеріями мовознавиця всі емоції поділяє на три групи:

- 1) емоції, пов'язані з «поганими почуттями» (смуток, нещастя, горе, сум, відчай, каяття, провина, сором, приниження, зниковілість);
- 2) емоції, пов'язані з «хорошими почуттями» (радість, щастя, задоволеність, задоволення, захват, збудження, гордість, тріумф);
- 3) емоції, пов'язані із ставленням до інших людей (злість, лють, гнів, безумство кохання, ненависть, повага, жаль, заздрість) [7].

Фактичний матеріал засвідчив репрезентацію зазначених вище типів емоцій різноманітними невербальними засобами, зокрема кінесичними, проксемічними та просодичними.

2.1. Невербальні засоби вираження позитивних емоцій

Мовотворчість М. Коцюбинського характеризується емоційною виразністю та глибокою психологічною напруженістю. Невербальні засоби вияву емоцій, репрезентовані мовними одиницями у художньому тексті, пов'язані з «позитивними почуттями», є одним із чинників вираження емотивності.

У художньому тексті невербальні складники, що позначають позитивні емоції, репрезентовані мовними одиницями, що містять поняття про радість,

щастя, задоволення, захват, збудження, і слугують показником цієї емоції: *Застиглий і нерухомий, [Іван] витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні* (37, т. 2, с. 180).

Засоби вербалізації **кінесичних компонентів** відіграють важливу роль у розкритті семантичних потенцій, бо саме через них відображається суб'єктивне сприйняття значення кінесичних компонентів. Використання емоціогенних маркерів, серед яких окремі лексеми та сполучення слів, сприяє психологізації текстів, наповнює їх емоціями.

Аналіз фактичного матеріалу свідчить, що невербальне представлення позитивних емоцій в художніх текстах М. Коцюбинського вербалізоване лексемами із прямою лексико-семантичною номінацією. Зокрема, текстовими репрезентантами невербальних кінесичних засобів вираження позитивних емоцій у художньому тексті є такі:

1. Мовні конструкції на позначення візуального контакту, напр.: *Іван витріщив на Соломію очі і, радісно здивований, крутив цапиною борідкою* (37, т. 2, с. 142); *Мило надула губи і так лукаво поглядала на нього* (37, т. 3, с. 197). У першому реченні окрім вираження візуального контакту лексема *витріщив* має значення «Втуплювати в кого-, що-небудь погляд, широко розкривши очі (від здивування, гніву, жаху і т. ін.)» [56, с. 519], тоді як у другому предикат *поглядала* має додаткове значення періодичності виконуваної дії, яку увиразнює прислівник *лукаво*.

2. Лексеми та фразеологізовані сполучення на позначення тактильного контакту:

- намагання торкнутися, напр.: *І простяг руки до неї... Так Палагна стала любаскою Юри* (37, т. 3, с. 209); *По царинці ступають білі ноги Марічки. Вона кида в поліг граблі і простягає до нього руки* (37, т. 3, с. 191);
- доторку як невербального засобу репрезентації близькості між персонажами, особливої довіри, як-от: *Не почувавочи за собою погоні, Остап і Соломія помалу опам'яталися, спинилися та*

торкнулися один одного (37, т. 2, с. 124). *Вертала додому задумана, з очима, втупленими кудись у простору, гладила Гафійку по голові і часом осміхалась сама до себе* (37, т. 3, с. 89);

- плескання по плечу, особливо при вираженні позитивних емоцій між близькими людьми, інколи як вказівка на фамільярність, напр.: *Се так врадувало стару циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачаділа з люльки і радісно потрїпала Соломію по плечах* (37, т. 2, с. 132); *Хома торкає Андрія в плече і повертає наліво* (37, т. 3, с. 109);
- рукостискання, що є атрибутом зустрічі чи прощання. У таких конструкціях тактильний засіб вказує на позитивне ставлення співрозмовників один до одного, напр.: *Отямилася [Палагна], лише коли той підійшов зовсім близько і стиснув їй руку* (37, т. 3, с. 200);
- поцілунків, наприклад: *Не могла говорити. Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках* (37, т. 3, 130); окремим типом невербальної комунікації є поцілунки в руку як один із видів привітань, коли вербальний зміст висловлення дублює невербальний, як-от: – *Здрасуйте!* – *Зараз загриміли кріселка, і схилились над ним, цілуючи руки, – з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого – дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця* (37, т. 3, 264).

3. Посмішка як засіб вираження позитивного, прихильного чи приятельського ставлення репрезентована такими мовними конструкціями: *Весела усмішка розтягнула їм лиця, перед хвилиною скуплені в смутку* (37, т. 3, с. 201); *Підійшов до Хоми і осміхнувся* (37, т. 3, с. 125).

4. Емосеми та синтаксичні словосполучення із семантикою руху частини тіла, наприклад рухи головою, руками чи очима, що виражають невербальну жестикуляцію персонажа під впливом позитивних емоцій, напр.: *Іван крутив головою; від щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом* (37, т. 3, с. 143); *А ось що буде! — рішуче*

промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок, **схилила голову** (37, т. 3, с. 117); *І враз Остапові зробилось весело і легко. Він почувся на волі. Молода невитрачена сила хвилею вдарила в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю Остап зірвався на рівні ноги і не пішов, а побіг далі* (37, т. 3, с. 98); *Але перше ніж розкопачь муравлисько, вона підняла угору руки і потяглася смачно всім тілом, хруснувши кісточками* (37, т. 3, с. 193); *Чугайстир добродушно всміхнувся, кліпнув лукаво оком* (37, т. 3, с. 217). У наведених реченнях омовлення невербальних засобів репрезентації позитивних емоцій персонажів художнього тексту відбувається у виокремлених конструкціях, семантику увиразнюють прислівники, порівняльні звороти, однорідні члени речення.

5. Кінесичні засоби вираження рухів персонажа під впливом емоцій схвильованості, здивування омовлено конструкціями із однорідними членами речення, як-от: **Ото радість!** *Вона [Маланка] не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землі, бо тільки що полола, вона махала перед його очима і показувала на двері* (37, т. 3, с. 87); *Чудасія! Тепер дійсність дивніша за сни! – стиснула вона плечима і подивилась кудись на стелю* (37, т. 3, с. 261). У художньому тексті інформація про позитивні емоції персонажа часто репрезентована у попередньому контексті.

Вивчення простору в процесі комунікації серед невербальних компонентів набуло особливої актуальності в останніх лінгвістичних дослідженнях, оскільки в художньому тексті зміни дистанції між персонажами, їх рух відносно один одного часто відіграють важливу роль для розуміння екстралінгвальних чинників. У художньому тексті простір потрактовано як систему співвідношень між подіями, процесами, персонажами, подібних до просторових співвідношень реального світу [19, с. 25].

У процесі спілкування мовці формують спільний комунікативний простір, а під час комунікації внаслідок зміни поз або рухів мовців відносно

один одного чи інших просторових орієнтирів межі їхніх особистих просторів можуть порушуватися, нівелюватися.

Просторові чинники відіграють вагому роль у процесі спілкування, тому вчені виокремлюють різновиди дистанцій між комунікантами: інтимна (0 – 45 см), індивідуальна (45 см – 1,2 м), соціальна (1,2 м – 3,6 м) та публічна (3,6 м і далі) [24, с. 220]. На вибір дистанції спілкування впливають взаємини між комунікантами, їхні соціальні ролі, стать, вік тощо.

Проксемічні засоби невербального спілкування дуже важливі для аналізу емотивності художнього тексту, адже саме завдяки «мові тіла» можна визначити приховані психологічні стани комунікантів, їхні емоції, відносини тощо.

Скорочення або збільшення дистанції під час спілкування слугує показником позитивного чи негативного перебігу комунікативного акту, наприклад, зменшення дистанції часто свідчить про зближення комунікантів і навіть може бути своєрідним вираженням почуття любові.

З огляду на вищезазначене проксемічні засоби є однією із важливих форм вираження емоцій.

Серед мовних засобів вираження проксемічних невербальних компонентів на позначення позитивних емоцій персонажів у художніх текстах М. Коцюбинського виокремлюємо емосеми, що вказують на:

1) зменшення дистанції спілкування між співрозмовниками, напр.: *Новий приплив енергії, шалена відвага пойняли її [Соломії] волю, і вона кинулась уперед до Остапа, розхилиючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя* (37, т. 3, с. 124); *Він [чугайстир] склав на великий живіт зарослі вовною руки, здивований **підійшов до Івана*** (37, т. 3, с. 219); *Юра наче у сні побачив, що **до нього біжить Палагна**. Вона сяяла уся привітно, як сонце* (37, т. 3, с. 205); *Зацікавлений Іван присувався ближче до нього, ловив Миколу за шию...* (37, т. 3, с. 192); *Марічка благала – і він пішов далі, **міцно притиснувшись плечем до плеча**, з одним бажанням – йти так, щоб не лишитись позаду* (37, т. 3, с. 186);

2) збільшення дистанції спілкування між співрозмовниками, як-от: *Соломія з надією відбігла від цигана* (37, т. 3, с. 131); *Аркадій пішов від сина втішений* (37, т. 3, с. 260);

3) зміну положення персонажів відносно інших просторових орієнтирів, напр.: *Вони спочили трохи, осмілені тишею, звелися і обережно побрели вздовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна б було захиститися від дощу й холоду* (37, т. 3, с. 98). *Перед Іваном смішно вихилявся чугайстир. Він прижмурював очі, поцмокував ротом, трусив животом, а його ноги, оброслі, як у ведмедя, незграбно тупцяли на однім місці, згинались і розгинались, як грубі обіддя* (37, т. 3, с. 211);

4) інтенсивність рухів через позитивні емоції, напр.: *Ощасливлений такими новинами, Вія йшов тепер від гурту прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все наперед* (37, т. 3, с. 150).

У реченнях репрезентантами проксемічних засобів вираження позитивних емоцій виступають не лише дієслова: *вийшов, підбіг, кинувся*, а й прислівники, що визначають характеристику руху (інтенсивність, швидкість): *прудко, швидко* тощо.

Просодичні засоби невербальної комунікації як маркери вираження фонетичних характеристик мовлення (висоти тону, гучності, довготи, частоти, інтенсивності тощо) в художньому тексті репрезентовані мовними конструкціями зі значенням:

1. Інтенсивного мовлення персонажів під впливом позитивних емоцій, напр.: *Він [Іван], на radoщах, не вгаваючи, жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівався, божився і прохав* (37, т. 2, с. 143). *Іван перебивав Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди* (37, т. 2, с. 143).

2. Гучного чи стишеного мовлення персонажа під впливом позитивних емоцій, напр.: – *Іване! А ви звідки тут узялися? – скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному* (37, т. 2, с. 142); *Бураки-ки-ки!.. Бураки-ки-ки! Бураки-ки-*

ки! — **весело верещали** обоє, заплющивши очі, аж жаби здивовано мовкли (37, т. 3, с. 180); Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь **шепнув** йому тоту новину (37, т. 3, с. 261).

3. Мовчання чи пауз у мовленні персонажів під впливом емоційного піднесення, напр.: *Здивований лагідним тоном, хлопець **мовчав*** (37, т. 3, с. 183); *І на хвилину Прокіп **замовк**. Забув усе відразу із подиву та великого щастя* (37, т. 3, с. 270).

4. Сміху як виразного невербального засобу вираження позитивних емоцій, напр.: — *Браво, Жан, браво!.. — **розсміявся** Аркадій Петрович. — То ж скоти, а то люди...* (37, т. 3, с. 260); *Андрій дививсь на вогонь, весь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він **осміхався** непевним, придуркуватим усміхом* (37, т. 3, с. 67).

Отже, вербалізація у художньому тексті невербальних засобів комунікації представлена широким спектром мовних одиниць, що відображають кінесичні, проксемічні та просодичні компоненти на позначення позитивних емоційно-психологічних переживань персонажа, тих складників інформаційного повідомлення, що ретранслюють емоції і спонукають читача до реагування.

2.2. Невербальні засоби вираження негативних емоцій

У текстовому комунікативному просторі своєрідно репрезентовано емоції на позначення негативного ставлення персонажів до вчинків інших (злість, лють, гнів, безумство). Вияв емоцій є важливою частиною комунікативного акту та характеризує не тільки емоційний стан персонажа, а також його ставлення до інших. Основними невербальними засобами комунікації, що мають мовне вираження у тексті, є кінесичні (міміка та жести), проксемічні (рух у просторі) та просодичні (різноманітні голосові характеристики) засоби.

Кінесичні засоби невербальної комунікації на позначення негативних емоцій персонажа (переляк, жах, злість) у мові творів

М. Коцюбинського об'єктивовані різноманітними мовними засобами, зокрема лексемами та фразеологізованими сполученнями, що позначають:

1. Жести як основні кінесичні актуалізатори, завдяки вербалізації яких у художньому тексті репрезентовані емоційні стани персонажів. Так, зокрема жести рук для вираження злості й обурення персонажа омовлено дієсловами на зразок *махати, тріпати*. Крім того, вияв емоційності посилюється однорідними членами та порівняльними зворотами, напр.: *Але він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігати. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а навісні козаки* (37, т. 3, 269); *Соломія вперто махнула рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки погергали трохи та й – заспокоїлись* (37, т. 2, с. 131); *Він бігав за нею, борючись з вітром, махав руками, грозив ціпком* (37, т. 3, с. 215).

У реченні *Відтак зупинилася перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видивилась на його здивованими, повними обурення і жаху очима* (37, т. 3, с. 111) для передачі негативних емоцій використане поєднання кінесичних невербальних компонентів, зокрема жестів (*сплеснула руками, не розтуляючи їх*) та кінесичних компонентів на позначення візуального контакту (*видивилась на його здивованими, повними обурення і жаху очима*). Такий художній прийом дає змогу авторові продемонструвати інтенсивність вияву емоцій персонажів, підвищує еспресивність у тексті.

Варто відзначити, що часто в художньому тексті омовлені експресивні жести за агресивної невербальної поведінки комунікантів, зокрема вимахування складеною в кулак рукою, сигналізує про погрозу чи заборону, напр.: *В один мент відчув він усі кривди й знуцання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панцизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки* (37, т. 2, 125).

Для вираження емоції зневіри персонажа в тексті теж використовуються лексеми на позначення жестів руки, як-от: *Прокіп*

безнадійно махнув рукою (37, т. 3, с. 124); *Андрій одмахнувся рукою. Ет, що там тепер Хома...* (37, т. 3, с. 58).

Окремим жестом виражено заклик персонажа до мовчання в певній комунікативній ситуації (під впливом емоцій страху, переживань, гніву, тощо), як-от: *Але Марічка нетерпляче спинила його дурне питання, **поклала палець на губи** на знак мовчання і раптом зникла* (37, т. 3, с. 201).

Додаткове експресивне навантаження невербальної комунікації у тексті виражене лексемами на зразок *заломила*, завдяки чому посилюється емоційність висловлювання, напр.: *А паня біла, біла, трясця трясє її, а вона **руки заломила** та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопцї заб'ють нас, як мого дідуся в Умані...»* (37, т. 2, с. 127).

Для репрезентації невербальних маркерів із семантикою раптовості дії, виконаної під впливом негативних емоцій, використовуються мовні конструкції на зразок *схопитися, зірвати, благати*, напр.: *«Ви ж бачите – пропадаємо..... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе... Ось нате..» – З сими словами Соломія **зірвала з ший** торбинку і **висипала** з неї на руку старому циганові кілька срібних монет* (37, т. 2, с. 131).

Рухи головою (репрезентовані ад'єктивними формами *понурена, поникла*, дієсловами на зразок *схилити, склонити* тощо) є маркерами вираження емоцій розпачу, зневіри персонажа, напр.: *З **пониклою**, обваженою гіркими думами **головою** вона прислухалася до останніх звуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання...* (37, т. 3, с. 129).

Лексеми із семантикою ритуальних дій використовуються для маркування невербальних засобів комунікації, що покликані зобразити молитву, іноді – переживання, розпач, страх персонажа, напр.: *Палагна поглядала на чоловіка – і в згоді вони разом **згинали коліна**, благаючи бога, щоб припустив до вечері ті душі, що їх ніхто не знає* (37, т. 3, с. 198); *Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, **Іван хрестить груди** під кептарем. **Микола ж тоді плює**, аби нечистий не мав над ним сили...* (37,

т. 3, с. 198); *Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами* (37, т. 3, с. 98).

2. Тактильний контакт між персонажами, напр.: *Соломія торсала Остапа за одержу, тягла його з собою і з жахом голосила* (37, т. 3, с. 126); *Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову* (37, т. 3, с. 98).

3. Зоровий контакт. Найчастіше це мовні одиниці на позначення відведення погляду чи кліпання очима як номінація невербального засобу для позначення переляку, вагання, напр.: *Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і заклінав очима* (37, т. 3, с. 127); *Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ся пітьма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її* (37, т. 2, с. 129); *Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язик забув у роті* (37, т. 3, с. 121); *Голови повернулись і тривожно-жорстокі очі стрілись, наче мечі* (37, т. 3, с. 137); *Але він був уже непевний, вже наче зів'яв. Кров одступила на місце, вуси зіллялись з лицем, очі втратили твердість холодного льоду, там вже світилось щось покірне і винувате, коли підняв їх на сина* (37, т. 3, с. 262). У таких конструкціях особливого акценту у вираженні емоцій ненависті, злості, покірності надають прикметникові компоненти (*тривожно-жорстокі, покірне і винувате*).

4. Зміну міміки персонажа під впливом негативних емоцій, серед яких – вороже ставлення, готовність до спротиву, переляк, напр.: *Маріуца, не хапаючись, зав'язала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, із спокійним, але грізним обличчям, її очі, не змигаючи, дивились в його очі, немов говорили: „Зачепи”* (37, т. 2, с. 147); *Максим неспокійно клінав очима, вічно сміявся і повертав на всі боки широкий вид з густим ластовинням* (37, т. 3, с. 67).

Для підсилення ескспресивності висловлення в художньому мовленні часто використовуються фразеологізовані сполучення на позначення різкої

зміни міміки персонажів під впливом негативних емоцій, як-от: *Кров раптом залляла йому [Аркадієві] обличчя, навіть лисину запалила, а серед того пожеару білили жовтаві вуси і сердито плавали очі, сиві, злинялі, як два замерзлі озерця* (37, т. 3, с. 269); *Коли це вбігла Маланка, на ній лиця не було, бліда, засапана, очі горять і вся тремтить* (37, т. 3, с. 58).

У художньому тексті М. Коцюбинський часто вдається до різкої зміни подій з метою привернення уваги, в окремих випадках цього ефекту досягнуто завдяки невідповідності невербальних дій персонажів, як-от: *Але тільки наладивсь іти, коли до зборні верхи під'їхав на панськiм коні Семен Мажута. Прив'язавши коня, він простягнув руку Мандриці. – Здоров, Максиме, маю діло до тебе. Староста глянув на нього. – Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш... І вдарив Семена в лице. Семен оторопів* (37, т. 3, с. 131).

Основними поняттями проксеміки є простір, дистанція і територія, відображені в художньому тексті. Проксемічні невербальні засоби вираження негативних емоцій у творах М. Коцюбинського реалізовані емотемами та сполученнями слів, що виражають:

1. Рух персонажів відносно один одного, їхнє взаємне переміщення, наприклад: *Ліда щось хотіла казати, щоб заспокоїти батька, але він бігав навкруг неї, як роздратований півень, що б'є себе крильми і витяга шию перед завзятим боєм* (37, т. 3, с. 270). У наведеному контексті особливості емоцій персонажа, виражених невербальними засобами, розкриваються завдяки використанню порівняльного звороту (*як роздратований півень*).

2. Наближення персонажів один до одного під впливом негативних емоцій, наприклад: *Прискочила Соломія до Остапа і піддержала його. Вона вся похолола і тремтіла од жаху* (37, т. 2, с. 125); *Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких, певно, більше було онуччя, ніж ніг, і злісно став біля Марії* (37, т. 3, с. 65); *Маланка прискочила до його страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, з пекучим поглядом, бліда як мара* (37, т. 3, с. 87).

3. Віддалення персонажів, утечу, прагнення сховатися, напр.: *Вона [Соломія] бігла від нього усе вперед, поійнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті* (37, т. 2, с. 134); *Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні* (37, т. 3, с. 269); *Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіни* (37, т. 3, с. 90).

4. Зміни руху персонажа відносно певного просторового орієнтира, як-от: *«Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що...» – скочив на ноги Остап* (37, т. 2, с. 95); *Соломія щодня блукала коло конаку – лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла* (37, т. 2, с. 155). Окремим випадком використання у тексті слів-маркерів проксемічних невербальних засобів на позначення негативного ставлення є лексеми зі значенням прагнення знищити опонента, часто не персоніфікованого, наприклад: *Соломія чула до нього [комишу] зненависть, як до живої істоти. Він драгував її. Коли б у неї був серп або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулася на нього і почала троцити із злості, з озвірінням, як свого ворога* (37, т. 2, с. 126).

5. Періодичності та повторення руху персонажа під впливом емоцій, наприклад: *Він [Раду] був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись щезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись із жінками* (37, т. 2, с. 134).

Серед просодичних невербальних засобів комунікації, що представлені в художньому тексті певними мовними конструкціями, для вираження негативного ставлення найчастіше використовуються вербальні структури, в яких відображено процес мовлення, зокрема:

- сварки: *Усе це з плачем викрикнула Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого труску* (фата моргана);

Він [Раду] **grimнув** на жінку злим, здушеним, **хриплим голосом**.
Руки самохіть стиснулись у кулаки.... (37, т. 2, с. 139);

- фізіологічних особливостей мовлення: *Але жаба раптом десь зчезла, а з-за вориння **скрипів вже голосок** Химин: – Добрий вам вечір, сусідоньці красні... **хе-хе...*** (37, т. 3, с. 112); *Сивий Марко теж уклонився низенько і **зашамкав** покірно* (37, т. 3, с. 259); *Злісно **засюсюкав** Антоша, розкарячивши ноги в офіцерських штанах* (37, т. 3, с. 271);
- крику, наприклад: *Аркадій Петрович Малина вихилився у вікно і **сердито кричав** у спину своєму лакею, що помагав випрягати з фаетона спитнілі коні* (37, т. 3, с. 259);
- прокльону, наприклад: ***Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками!..— заляв** він наголос* (37, т. 2, с. 95);
- плачу, наприклад: *Маланка аж **плакала з злості*** (37, т. 3, с. 76);
- жалісливого мовлення: *Стара Кандзюбиха **мало не плаче, розказуючи**, як ледве-ледве очистила сина од нужді* (37, т. 3, с. 54); *Взяли безвинного – та ще й знуцаються...— **мало не плакала** Соломія і показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови* (37, т. 3, с. 151).

Просодичним засобом вираження невербальної комунікації в тексті є опис мовчання як емоційного стану персонажів. Часто у тексті мовчання виражає:

1) втоми: *Утома була така сильна, що брала верх над усім: вони – просто впали. **Без розмов, без думок** вони поснули твердим, здоровим сном* (37, т. 2, с. 117); *Остан і Соломія були стомлені дорогою, однак **змовчали про те*** (37, т. 2, с. 125);

2) смутку, розпачу, тривоги: *Остан із Соломією сіли під вербою, але **їм не говорилось**. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будучина, яка кинула вже свою тінь на душу, збіглися у цей мент докупи і мов замулили глибину сердечну. **Говорити мало** – що скажеш кількома*

словами?.. *Говорити ширше* – навіщо? *Не полегша на серці, не одміниться доля* (37, т. 2, с. 139);

3) страх: *Андрієві треба щось одповісти, та язик, полохливий, як заєць, тіка кудись в горло* (37, т. 3, с. 98).

Отже, невербальні засоби вираження негативних емоцій широко представлені у текстах М. Коцюбинського, серед них частотнішими є кінесичні маркери, проте використовуються в тексті і проксемічні та просодичні елементи невербальної комунікації.

Емоційний світ персонажа увиразнюють також різні тропи, серед яких переважають порівняння, метафори, епітети. Ці художні засоби образно відтворюють психічні стани людини, зокрема й такі, як:

- лють: *Іван кидавсь по хаті, великий і сильний, немов сердитий ведмідь з вилами в грудях* (37, т. 3, с. 201);

- неспокій і стурбованість: *Немов комар коло вуха, бриніла настирлива думка в Маланки* (37, т. 3, с. 57);

- тривога: *Важко краяли мозок думки, як плуг суху землю, а Андрій ходив навколо* (37, т. 3, с. 112);

- самозаглибленість: *Всередині в нього росло щось, як тісто у діжці, бродило, немов опара* (37, т. 2, с. 132);

- відчуття власної провини: *Злітали йому десь з темряви очі – карі, сірі, голубі, а з них розпучливим криком кричали смерть і життя* (37, т. 3, с. 198).

Часто в художньому тексті всі типи невербальних засобів об'єднані в невеликому за обсягом уривку, що свідчить про інтенсифікацію емоцій персонажів, напр.: *З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку і важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась, наче вклонилась Раді, та зараз підскочила і всіма десятьма пазурами повела по його блідому виду. Він рикнув із болю й притяг її до себе, обняв. Вона забила й закрутилась в його обіймах, як в'юн, а її синій плащ тримався на*

*одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони **налітали одно на одного**, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і дряпались, як коти, ричали зі злості і теребили одно одного так завзято, що волосся в них наїжилось і стирчало, як вата з їх дірявих лахманів. Врешті вони **розскочилися** із чудово-блискучими очима, зі схвильованими грудьми, з **дихаючими вогнем ніздрями** на блідих гордих обличчях... (37, т. 2, с. 140).*

У наведеному уривку спостерігаємо поєднання усіх типів мовного вираження невербальних засобів комунікації, зокрема:

- кінесичних (жести: *підняв руку, важко спустив руку, рука розтулилася, рука шарпнула коси, зігнулась, наче вклонилась, обняв*; міміка: *чудово-блискучими очима, зі схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем ніздрями на блідих гордих обличчях*),
- проксемічних (*стояли так одно проти одного, як статуї; підскочила; притяг її до себе, забила її і закрутилась в його обіймах, як в'юн, налітали одно на одного*),
- просодичних (*ричали зі злості*).

Такий стилістичний прийом дає змогу автору максимально реалістично відтворити зображувану ситуацію дикого танцю, передати емоції персонажів з метою впливу на читача.

Отже, у художньому тексті з метою вираження негативного ставлення персонажів до різних дій, явищ чи вчинків використовуються всі типи невербальних засобів комунікації, репрезентовані різноманітними мовними одиницями. Часто ці засоби поєднані з метою інтенсифікації повідомлюваного.

2.3. Невербальні засоби вираження емоцій, пов'язаних зі ставленням до інших людей

Використання невербальних засобів у художньому тексті допомагає краще розкрити та інтерпретувати емоційні стани персонажів. Важливим емоційним складником у житті людини є її ставлення до людей навколо. Така тенденція притаманна й художньому мовленню. Значна частина ілюстративного матеріалу репрезентує взаємини між персонажами, зокрема кохання, ненависть, повагу, жаль, заздрість тощо. З-поміж невербальних засобів вираження емоцій на позначення ставлення до інших у творах М. Коцюбинського ми виокремили всі її типи.

До **кінесичних невербальних засобів** вираження емоційного (позитивного чи негативного) ставлення до інших зараховуємо вербалізовані конструкції на позначення:

- візуального контакту: *Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою* (37, т. 2, с. 135); *Спочатку Маріуца тільки світила на Раду білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом*, (37, т. 2, с. 143); *Сердячись, циганка позирала скося на чоловіка, видимо цікавлячись, яке се враження робить на нього* (37, т. 2, с. 127);

- тактильного контакту, зокрема:

- поцілунку для вираження прихильності, любові: *Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією* (37, т. 2, с. 94);
- обіймів: *Їй ніщо тепер не зашкодить. На згадку про се Марічка лукаво осміхалась до себе і обіймала Івана за шию: – Любчику Іванку! Ци будемо в парі усе?* (37, т. 3, с. 185);
- прагнення доторку: *По царинці ступають білі ноги Марічки. Вона кидає в поліг граблі і простягає до нього руки* (37, т. 3, с. 215); *Він був земним богом, той Юра, що хтів Палагни, що простягав до неї руки, в яких тримає світові сили* (37, т. 3, с. 223);

- дарування: *Ось вам усе, що склав, хай і моє до купи...— наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла та подаючи їй. Він засоромився і кліпав очима* (37, т. 2, с. 153);
- омовлення невербального засобу удару як репрезентанта емоцій ворожості, ненависті: *Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза, і, не думавши довго, ударив її в лице* (37, т. 3, с. 178);

- мімічних рухів, напр.: *В зморшках старого безвусого виду глибоко залягла злість* (37, т. 3, с. 111); *Стара циганка віджила, коли принесено раненого, її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались із-під чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перев'язувала йому рану* (37, т. 2, с. 128); *Ліда прихильно витягала до батька свою відкриту шию і розтягала в усмішку, правда, бліду, широкий рот* (37, т. 3, с. 160); *Остап осміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику* (37, т. 2, с.101);

- поклону як невербального засобу вираження пошани, високого соціального статусу співрозмовника, напр.: *Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться* (37, т. 2, с. 141); *Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласкавому пану* (37, т. 3, с. 267); *Маланка встає, низько вклоняється панові, немов образам, і дивиться услід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем пил* (37, т. 3, с. 70). В останньому реченні окрім емосеми на позначення поклону використовується прислівник *низько* для підкреслення особливо шанобливого ставлення до соціально більш значимої особи, до пана;

- ігнорування персонажа, наприклад: *Молода Маріуца при мужчинах не звертала уваги на Остапа, показуючи, що їй сердить уся ця історія* (37, т. 2, с. 139); *Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно,*

лишаючи в вусах шматки буряків, і вона **повернулась до сина** (37, т. 3, с. 261); «Ач, привітався, **ледве підняв бриля**, — скипів Аркадій Петрович. — **Що я їм тепер! Я вже їм не потрібний...**» (37, т. 3, с. 267);

- догляду та піклування про особу, напр.: **Проте доволі було мужчинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку і помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішим із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух і все се робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалася гнучкою рослиною на вітрі** (37, т. 2, с. 140).

Особливої виразності категорія емотивності набуває в тексті під час використання однорідних членів на позначення невербальних засобів взаємодії персонажів (бійки, суперечки тощо). У таких побудовах з метою еспресивізації, інтенсифікації повідомлення використовуються невербальні кінесичні та проксемічні засоби, як-от: **Його бартка так само мигтіла перед очима в Івана. – Потеруха б тя стерла!.. – Опришку єден!.. – На, маєш. Іван тьяв перший, просто в чоло. Але Юра, умиваючись кров'ю, встиг рубанути Івана між очі і об'юшив його аж до грудей. Посліпли обоє од хвилі гарячої крові, що заливала їм очі, а все ж кресали бартку об бартку, усе гатили один одному в груди** (37, т. 3, с. 219).

На позначення **проксемічних засобів** невербальної комунікації у художньому тексті переважають мовні одиниці, що описують зміни положення персонажів під впливом емоцій (наближення чи віддалення між собою, рух відносно інших предметів тощо). Основним засобами є дієслівні форми, відокремлені дієприслівникові конструкції, напр.: **Він [Іван] сміявся, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось від сміху** (37, т. 2, с. 149); **Вона схвильовано обернулась до чоловіка, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня**, (37, т. 3, 258); **Вона [Соломія] стрибала з купини на купину сливе бадьора. З кожним ступенем надія росла у її серці, хоч картина не мінялася** (37, т. 2, с. 130); **Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку – коня й воза**

нема. Вона **побігла** до других хат, заглянула в повибивані вікна – нікого й нічого. **Ноги в неї тремтіли**. Все тіло тремтіло. **Тривога душила груди і горло**. Де Остап? (37, т. 2, с. 152).

Іншим типом невербального вираження емоцій персонажів є вказівка на виконання чи неспроможність здійснення ними дії під впливом певних переживань чи почуттів до інших, напр.: Вони **мовчки йшли** поруч темною вулицею (37, т. 2, с. 139); Вона [Палагна] **намагалась втекти** від Юра – і вросла в землю. **Стояла безсила**, сливе зомліла, і уперто дивилась у дві чорні жаринки, що випивали з неї всю силу (37, т. 3, с. 202).

На позначення переживань, хвилювань персонажа використовуються синонімічні ряди словоформ, напр.: Іван, забачивши товариша, **був радісний, веселий, дробцював** короткими ногами і **все говорив** та й говорив, мов горохом сипав (37, т. 3, с. 139).

На емоції, пов'язані із роздратуванням, часто вказують такі дії, як втеча, вихід з приміщення, різка зміна положення тіла, що в художньому тексті репрезентовані відповідними мовними одиницями, напр.: Він розсердився, **grimнув дверима і вийшов з хати**, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя (37, т. 3, с. 210).

Просодичні засоби вираження емоційно-оцінного ставлення зумовлюють використання в художньому тексті маркерів на позначення особливостей мовлення під час спілкування персонажів між собою.

Просодичними невербальними засобами вираження ставлення до інших осіб у художньому тексті є конструкції на позначення особливостей мовлення (наприклад, інтенсивне мовлення виражається різноманітними лексемами із семантикою *говоріння*), мовчання, плачу, сміху.

Невербальні засоби комунікації для вираження процесу мовлення персонажів у художньому тексті репрезентовані мовними одиницями, що мають:

- позитивну конотацію, наприклад: *Круг нього з співчуттям гомоніли* (37, т. 3, с. 127); *Бач, зголоднів! – зі співчуттям обізвалась Соломія*

(37, т. 2, с. 121); *Заким сонце зійде – го-го! де ми будемо... – радісно шептав Остап* (37, т. 2, с. 109); *І в його [Івана] шепоті чулося таке здивування перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осміхнулися* (37, т. 2, с. 126);

- негативну конотацію, наприклад: *вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони, голосом і блимала непривітним оком у куток, де лежав ранений* (37, т. 2, с. 139); *Однак Гіца для більшої ясності вийняв із кишені монету, поклав її на долоню і, тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє* (37, т. 2, с. 143); *Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала* (37, т. 2, с. 152);
- нейтральне значення: *Для певності вона ще раз обдивилась кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа у плавнях* (37, т. 2, с. 150); *Куди його поділи? – питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачачи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові і розкочувались, як намисто* (37, т. 2, с. 152).

Мовчання – це невербальна реакція на попереднє висловлювання співрозмовника, яка спрямована на вираження схвалення / несхвалення, згоди / незгоди, байдужості, докору, страху, ніяковіння, ігнорування або, навпаки, духовної близькості комунікантів [9, с. 5].

У художньому тексті мовчання часто свідчить про переживання персонажа, є реакцією на певні події, наприклад: *Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його [Остапа] обгорнув жаль, мовчання між ними затягнулося* (37, т. 2, с. 129).

Плач як засіб невербальної комунікації, омовлений у тексті, забезпечує експресивність та підкреслює розпач, безнадійність чи печаль персонажів, напр.: *А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона б'ється головою об стіл, **голосить і миє сльозами** тоді вже чорні руки* (37, т. 3, с. 54); *Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотній у пущі і вигляда її з очеретів, їй **жаль стало** молодого змарнованого життя — і вона **заплакала*** (37, т. 2, с. 125); *Соломія цілу ніч **проплакала** і вранці не пішла на роботу. Вона **нетерпляче** чекала Івана* (37, т. 2, с. 157).

Сміх традиційно є засобом передачі емоцій людини, найчастіше позитивних. У художньому тексті сміх засвідчує прихильність між персонажами, напр.: *На згадку про се Марічка лукаво **осміхалась** до себе і обіймала Івана за шию* (37, т. 3, с. 187); *Зараз після того знов розлягався **сміх, і радість** була такою ж дикою, як і сварка* (37, т. 2, с. 138); або є показником зневажливого, глузливого ставлення, наприклад: *Сю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш **вистіювали** бідного короткононогого лицаря* (37, т. 2, с. 127); *басив зсередини молодий голос, і в **одповідь** йому **покотився** придушений **сміх**: – Ха-ха! Носатий!..Оббілуєш..* (37, т. 3, с. 269); *...злорадно **осміхнувся** Остап до себе.– Шукай вітра в полі...* (37, т. 2, с. 98).

Часто фрагменти тексту є поєднанням різноманітних засобів вираження емоцій, зокрема й невербальних. Наприклад, описуючи танець у повісті «Дорогою ціною», М. Коцюбинський для максимального ефекту насичує текст лексичними засобами вираження емоцій, серед яких і кінесичні, і просодичні, і проксемічні: *Коли скрипка починала підсипати жару і лоскотати танцюристів жили, молодиця не витримувала, **зривалася** з призьби, як чорний птах, і кидалась у танець так **прудко**, що синій плащ її надувався і лопотів на вітрі. Раду був наготові. Всі **рухи** його, важкуваті звичайно, ставали у танці **легкими й повабними**, ноги ледве торкались землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку*

й гнучку лозину. Спочатку танцювали повільно, плавко, мов хитались від вітру. Та ось Гіца зігнувся і наліг на скрипку. Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони усе **прискорювали темп, вабили одно одного руками й очима, припливали й відпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись із обіймів** і знов гойдались у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть у ті моменти, коли вони, здавалось, **стояли**, кожен мускул їх чорного тіла **тремтів** під одежею, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста, і з грудей **вилітав короткий рик жаги** (37, т. 2, с. 144-145).

У фрагменті повісті «Fata morgana» М. Коцюбинський за допомогою омовлення невербальних засобів комунікації передає інформацію про протистояння одних персонажів іншим: *Панас Кандзюба йшов проти громади. А він не згоден. Се буде бунт. **Марія сплеснула в долоні.** Хіба ж вона не казала! На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може, пани? Але Панас міцно стояв на свому. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий в своїх чоботищах. Буде з нього і одного зуба, що вибив земський. – **Ось бачиш... ось! Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яснах. — Бачите... ось! Так Панаса і облишили*** (37, т. 3, с. 64).

У наведеному уривку кінесичні невербальні компоненти (*сплеснула в долоні, роззявив рота і тикав пальцем*) репрезентують діалог-суперечку між опонентами, передаючи їхні емоції.

Отже, невербальні засоби комунікації відіграють важливу роль у мовленні персонажів художніх творів, супроводжуючи, доповнюючи або замінюючи вербальну комунікацію, слугують засобами вираження різноманітних емоцій, серед яких як позитивні, так і негативні, є показником реакції персонажа та ті чи ті явища й факти, часто виступають засобами інтенсифікації художнього мовлення.

Висновки до розділу 2

Використання невербальних засобів у художньому тексті допомагає краще розкрити та інтерпретувати емоційні стани персонажів.

Невербальні засоби на позначення емоцій, репрезентовані мовними одиницями у художньому тексті, пов'язані з позитивними почуттями (радість, щастя, задоволення, захват, збудження), негативними почуттями (переляк, безумство, жах) та почуттями, які вказують на ставлення до інших осіб (любов, прихильність, лють, злість). є одним із чинників вираження емотивності.

До кінесичних невербальних засобів вираження емоційного стану персонажів зараховуємо вербалізовані конструкції на позначення візуального контакту, тактильного контакту (поцілунку, обіймів, удару), мімічних та жестових

Серед проксемічних засобів невербальної комунікації у художньому тексті переважають мовні одиниці на позначення зміни розташування персонажів під впливом емоцій (наближення чи віддалення між собою, рух відносно інших людей або предметів тощо).

Основними просодичними невербальними засобами у художньому тексті є мовлення персонажів, їхнє мовчання, плач чи сміх під впливом емоцій.

Отже, вербалізація у художньому тексті невербальних засобів комунікації представлена широким спектром мовних одиниць, що відображають кінесичні, проксемічні та просодичні маркери на позначення позитивних емоційно-психіологічних переживань персонажа, тих складників інформаційного повідомлення, що ретранслюють емоції і спонукають читача до реагування.

РОЗДІЛ 3. НЕВЕРБАЛЬНЕ СПІЛКУВАННЯ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Комунікативні вміння вчителя-філолога у сучасній школі

Для сучасної педагогічної освіти в Україні властива трансформація з монологічності в діалогічність та полілогічність. У цьому аспекті особливо актуальним є набуття педагогами, зокрема й вчителями-словесниками, не лише професійних компетентностей, а й комунікативних, вдосконалення навичок успішного спілкування педагога зі своєї вихованцями.

Процес реформування мовної освіти безпосередньо пов'язаний з реалізацією комунікативної мети навчальної дисципліни «Українська мова». Визначальним для комунікативної діяльності вчителів-філологів є особливе використання мовлення у навчальній та позакласній педагогічній і соціально-психологічній взаємодії з метою формування комунікативної особистості учнів.

Сучасна школа вимагає якісно нової підготовленості вчителів-філологів, адже вони не лише повинні володіти ґрунтовними лінгвістичними знаннями, а й вміло оперувати ними. Учитель слугує для учнів прикладом змістовного, грамотного, доречного, емоційного й виразного мовлення, природної єдності мовленнєвої діяльності та комунікативної поведінки.

У професіограмі педагога комунікативна компетентність – один з визначальних складників, а для вчителів української мови та літератури вона передбачає наявність таких типів умінь:

- власне комунікативні (встановлення контакту зі комунікантами, вміння підтримати бесіду, будувати висловлювання різних стилів та жанрів, здатність зацікавити учнів до вивчення предмета);
- професійно-комунікативні (розуміння дидактичної та лінгвістичної термінології; провадження навчального спілкування з урахуванням здатності мовних засобів реалізувати естетичну функцію мови,

репрезентувати красу й багатство мови; уміння продукувати навчальний текст, редагувати власне й чуже мовлення, виявляти та коректно виправляти помилки у чужому мовленні тощо).

Педагогічна майстерність учителя-філолога – це сукупність професійних умінь, що гармонійно поєднує внутрішній зміст діяльності вчителя і зовнішню його репрезентацію. За структурою педагогічна техніка учителя складається з внутрішньої й зовнішньої техніки з урахуванням її мети.

Внутрішньою технікою зумовлений емоційний стан особи, психологічна налаштованість педагога на майбутню діяльність через вплив на розум, волю й почуття. Зовнішня техніка – це вияв внутрішнього стану вчителя через його анатомо-фізіологічний апарат – рухи м'язів обличчя, рук і тіла та їх пластики, мовлення в їх гармонійній єдності [25; с. 7].

Важливим елементом педагогічної майстерності вчителя є вміння доцільно застосовувати та використовувати невербальні засоби спілкування.

Через мовленнєвий потік (вербально) передається інформація від адресата до адресанта, тоді як завдяки використанню невербальних засобів спілкування у педагогічній діяльності вчитель має змогу висловити власне ставлення до повідомлюваної інформації, а іноді завдяки жестам, міміці тембру, інтонації можна довести до учнів додаткову, але не менш важливу інформацію.

У комунікативній взаємодії вербальні та невербальні засоби настільки взаємопов'язані, що без урахування обох компонентів спілкування буде неповноцінним.

До невербальних засобів спілкування дослідники зараховують взаєморозміщення співрозмовників, відстань між ними, пози учасників комунікації, їхню міміку, жести, спрямованість погляду, тактильні взаємодії тощо.

З огляду на важливість правильного розуміння внутрішнього світу учнів та вміння вчителем адекватно передавати своє ставлення знання особливостей зовнішнього вияву емоційних станів, відображених у міміці й пантоміміці, є визначальним у вчительській діяльності.

3.2. Технологія практичного використання засобів невербального спілкування у педагогічному процесі

Невербальна поведінка педагога, за визначенням С. Максименка та М. Заброцького [43], не базується на словах чи інших мовленнєвих символах, тому є індивідуальною та неповторною, як і кожен учитель, проте на підставі лінгвопедагогічних досліджень останніх років можна виокремити критерії оцінювання її педагогічної ефективності.

Передусім мова йде про демонстрацію учителем упевненості, тобто через міміку, пантоміміку, поставу педагога учні роблять висновок про його здатність та вміння керувати діяльністю класу, виявляти ініціативу у комунікації, бути керівником спілкування на уроці, адже попри всі трансформації в освіті для школярів визначальним є авторитет учителя, його вміння показати власну ерудованість, здатність поділитися набутими знаннями з класом.

Іншим критерієм ефективності невербальної поведінки педагога слугує його орієнтованість на діалог з учнями. Справді, зацікавленість, візуальний контакт з учнями класу, щира посмішка та пластичні рухи є ознакою професійної майстреності вчителя, свідчать про розуміння ним педагогічного процесу як суб'єкт-суб'єктної взаємодії (водночас учителю необхідно зберегти статусне домінування, психологічну дистанцію). За таких умов школярі визнають авторитет педагога.

Одним із визначальних показників успішного застосування вчителем засобів невербальної комунікації у педагогічному процесі є обов'язкова естетизація процесу комунікації з учнями, залучення елементів краси й етичності. Учитель повинен бути виразним у своїй поведінці, серед

арсеналу якої – погляд, посмішка, рухи, жести, розміщення у просторі. Такий підхід дає змогу гармонізувати стосунки між педагогом та школярами, отримати задоволення від спілкування усім його учасникам.

Критеріями гідної самопрезентації є також природність і доцільність у використанні невербальних засобів комунікації. Ці засоби мають бути не штучними, механічно запозиченими у когось, а органічними для вчителя, виражати його індивідуальність.

Вивчення психологічних особливостей вербального і невербального спілкування викликає значний інтерес і може стати важливим джерелом всебічного вивчення й творчого використання у практичній діяльності вчителя.

Усвідомлення та застосування педагогами елементів вербальної й невербальної комунікації сприятимуть вдосконаленню процесу спілкування вчителя та учнів, покращенню взаєморозуміння в класі, запобігатимуть конфліктним ситуаціям, стануть передумовою для конструктивного вирішення будь-яких проблем чи конфліктів.

У процесі взаємодії в системі «вчитель – учень» невербальне спілкування, як ми вже зазначали, є важливим елементом. З урахуванням цього чинника учитель повинен мати не лише високий рівень мовленнєвої культури, а й володіти широким спектром невербальних засобів вираження емоційно-експресивних станів, оскільки у невербальних знаках іноді міститься значно більша частина інформації, ніж у словах. Питання ролі та вагомості невербального компонента в структурі педагогічної діяльності є особливо актуальним та потребує ретельного дослідження.

Вміння застосувати засоби невербальної комунікації дає змогу досягти виразності комунікації педагога, який у своїй професійній діяльності повинен володіти певними навичками:

- диференціації та адекватної інтерпретації невербальної поведінки учнів;

- «читати за обличчям», розуміти мову тіла, інтерпретувати особливості показників часопростору у спілкуванні;
- розширення діапазону засобів спілкування шляхом використання тренувальних вправ (розвитку постави, ходи, міміки, організації простору, візуального контакту) і самоконтролю зовнішньої техніки.

Отже, однією із визначальних вимог сьогодення є самоосвіта особистості упродовж життя. Цей факт передбачає постійне самовдосконалення професійного рівня фахівців різних спеціальностей, зокрема й учителів-філологів.

У процесі вдосконалення комунікативних компетентностей, серед яких – використання засобів вербальної та невербальної взаємодії, – учитель-словесник має змогу покращувати особисті професійні навички (читання, розуміння та оцінювання інформації), моніторити успішність комунікації з класом через засоби невербального спілкування (міміку, жести, тілесні рухи тощо) у поведінці учнів, а також усвідомлено чи мимоволі доповнювати власні вербальні повідомлення.

3.3. Вивчення невербальних засобів спілкування на уроках української мови

Аналізуючи підручники з української мови для учнів 10 класу (рівень стандарту та профільний рівень), ми звернули увагу на різний ступінь розробленості досліджуваної нами проблематики у навчальній літературі.

У підручнику з української мови Н. Голуб та В. Новосолової для 10-го класу (рівень стандарту) [21] тема невербальних засобів комунікації частково розкрита в розділах «Практична риторика». Так, у вправі 180 (с. 55) мова йде про образ оратора, в якому немає головних і другорядних деталей, адже важливо все: як він зайшов; його мовлення; постава; вираз обличчя; хода; його вміння приховувати хвилювання, керувати своїми емоціями; вправність жестикуляції; доречність одягу, його охайність тощо.

Завданням для учнів є визначення переліку вимог до оратора, які є визначальними для мовця й співрозмовника.

У вправі 185 (с. 57) учням поставлено завдання висловити власну думку щодо висловлювання древніх мудреців «Людину характеризують чотири моменти: що вона робить, як вона вдягнена, що говорить і як говорить». А ви якої думки?». У цьому завданні одним із аспектів оцінки риторичної вправності оратора є його поведінка, зовнішній вигляд, манера спілкування, тобто учні мають прокоментувати вплив невербальних засобів на успіх комунікації.

У підручнику з української мови для учнів 10-го класу (рівень стандарту) О. Авраменка (2018 р.) [1] у розділі «Практична риторика» визначено теми, в яких акцентовано увагу на важливості невербальних засобів.

У параграфах 15-16 мова йде про просодичні (тембр, темп, паузи мовлення) та кінесичні засоби (міміка і жести оратора). Зокрема, у вправі 3 (с. 53) учням запропоновано такі типи завдань: прочитати текст; пригадати приклади з власного життя, коли артикуляція, логічний наголос чи пауза ускладнювали сприйняття або, навпаки, сприяли якнайкращому розумінню почутого; прочитати той самий текст з паузами у визначених місцях; порівняти сприйняття цих текстів на слух; зробити відповідні висновки про важливість невербальних засобів (пауз) для ефекту сприйняття інформації.

У параграфах 17-18 окреслено вплив проксемічних невербальних засобів на сприйняття інформації (переміщення оратора в аудиторії, його наближення чи віддалення від співрозмовників як засіб впливу, спосіб вираження певних емоцій). У вправі 6 (с. 62) учням запропоновано прокоментувати міміку та жести вчителя, який інформував про тему.

У підручнику з української мови для 10 класу (рівень стандарту), автором якого є І. Ющук [73], питання міжособистісної комунікації висвітлено, на нашу думку, побіжно, інформацію про важливість невербальних засобів учні отримують лише під час опрацювання теми

«Культура мовлення», у підрозділі про естетичність мовлення, що «полягає в реалізації законів милозвучності мови, дотриманні оптимального темпу і звучності мовлення. Велике значення при цьому має використання лексичних і синтаксичних синонімічних засобів, що дає змогу уникнути нудної одноманітності, а також міміка, жести, поза» [64, с.79].

У підручнику С. Шевчук «Українська мова (рівень стандарту)» для 10 класу [71] значно ширше представлено інформацію про невербальні засоби комунікації та їх вплив на результат спілкування. У параграфі 31 (с. 177) наведено структуровану інформацію про невербальні засоби комунікації (рис. 1).

Рис. 1. Класифікація типів невербального спілкування (С. Шевчук)

Водночас авторка наводить приклади невербальних засобів вираження різноманітних емоцій, зокрема мова йде про міміку та особливості опису частин обличчя в тексті як засобів репрезентації гніву, презирства, страждання, страху, подиву чи радості (Рис. 2.).

Частина і елементи обличчя	Емоційні стани					
	гнів	презирство	страждання	страх	подив	радість
Положення рота	Рот розкритий	Рот закритий		Рот закритий		Рот звичайно закритий
Губи	Кутики губ опущені			Кутики губ трохи підняті		
Форма очей	Очі відтулені або звужені	Очі звужені		Очі широко розтулені		Очі примружені або розтулені
Яскравість очей	Очі блищать	Очі тьмяні		Блиск очей не виражений		Очі блищать
Положення брів	Брови зсунуті до перенісся			Брови підняті вгору		
Кутики брів	Зовнішні кутики брів підняті вгору			Брови підняті вгору		
Чоло	Вертикальні зморшки на чолі та перенісці			Горизонтальні зморшки на чолі		
Рухомість обличчя і його частин	Обличчя динамічне			Обличчя нерухоме		Обличчя динамічне

Рис. 2. Невербальні засоби репрезентації емоційних станів

Учням запропоновано різноманітні завдання, що демонструють широкий спектр функцій невербальних засобів.

Наприклад, у вправі 224 потрібно підготувати презентацію «Невербальні засоби спілкування», скориставшись епіграфом «Звук голосу, очі та весь вигляд промовця містить не менше красномовності, ніж його слова» (Франсуа де Ларошфуко).

У вправі 225 поставлено завдання згадати всі вірші, що їх учні вчили напам'ять, продекламувати їх без слів, передаючи всю експресію жестами, мімікою, рухами, поглядом [62, с. 178].

Підручник «Українська мова», авторами якого є О. Заболотний та В. Заболотний [27], пропонує опрацювання тем, в яких розглядають невербальні засоби комунікації, у розділі «Практична риторика». Зокрема, зазначено, що залежно від мовленнєвої ситуації «обираємо відповідні засоби спілкування: вербальні (слова, речення, форми звертання тощо) чи

невербальні (жести, міміка, поза, погляд, дотик, просторова дистанція, потискування рук, поцілунок, обійми, мовні паузи, сміх, плач, зітхання, темп мовлення тощо» [27, с. 47]. Для учнів акцентовано увагу на тому, що і жести, і міміка – це інтуїтивне вираження думки, тому вони не можуть бути наперед підготовленими, вони визначаються ситуацією спілкування, настроєм співрозмовника, а не лише темою розмови.

У цьому підручнику у вправі 115 (с. 52) учням поставлено завдання прочитати висловлення, визначити, чи вони погоджуються із авторами, з'ясувати, чи допоможуть такі поради в реальному житті: «Усмішка має чарівну силу, навіть якщо її не видно. Розмовляючи по телефону, усміхайся. Твоя усмішка проникає у твій голос. Усмішка осяює життя всіх, хто її бачить» [27, с. 52]. Учням запропоновано змоделювати усно ситуацію спілкування, за якої похвала або усмішка можуть допомогти встановити контакт зі співрозмовником.

У підручнику для 10-го класу «Українська мова (профільний рівень)», авторами якого є С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова [29], увагу зацентовано на особливостях типів спілкування, основних рисах офіційного та неофіційного спілкування, подано класифікацію спілкування за різними параметрами (рис. 3).

ТИПИ СПІЛКУВАННЯ	
За використанням мовних засобів	вербальне й невербальне
За формою використання	усне й письмове
За темою спілкування	політичне, наукове, побутове, релігійне, філософське, навчально-педагогічне та ін.
За метою	ділове й розважальне
За мірою офіційності	офіційне й неофіційне
За кількістю співрозмовників	непублічне (2–5 осіб) і публічне (20–30 осіб і більше)

Рис. 3. Типи спілкування (за С. Караман)

Отож такий широкий спектр різноманітних форм вивчення невербальних засобів комунікації в закладах загальної середньої освіти дає змогу зробити висновок про актуальність окресленої теми і в межах лінгводидактики.

З 1 вересня 2018 року Міністерство освіти і науки України затвердило освітні програми для закладів загальної середньої освіти, якими регламентувало вивчення української мови за двома рівнями: рівнем стандарту та профільним рівнем. Профільний рівень вивчення української мови у 10-11 класах передбачає інтенсивний розвиток школярів, зокрема мовний та інтелектуальний, вдосконалення комунікативних навичок, творчого мислення, уяви, мовного чуття і мовного смаку, формування творчих здібностей, навичок самостійної навчальної діяльності, що є підґрунтям оптимального опанування інших шкільних предметів, передумовою майбутніх професійних здобутків, сприяє соціальній адаптації.

У Програмі з української мови для профільного навчання учнів 10-11 класів (філологічний напрям, профіль – українська філологія) одним із завдань визначено «формування мовленнєвих, комунікативних компетентностей школярів шляхом поглиблення знань про мовленнєву діяльність, її види та особливості, засвоєння норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування та вдосконалення умінь і навичок усного і писемного спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах; оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації, що відповідає досвіду, інтересам, психологічним особливостям учнів, для досягнення життєвих і професійних цілей; генерування вартісних зразків власної мовленнєвої творчості, виховання потреби самоосвіти, удосконалення навичок самоконтролю, особистісно-мовленнєвої діяльності» [43, с. 56].

Саме цей аспект, розвитку комунікативних компетентностей школярів, передбачає включення до уроків з української мови у 10 класі (профільний

рівень) теми «Невербальні засоби спілкування», план-конспект якого пропонуємо в нашій роботі.

ТЕМА УРОКУ: НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ

Мета:

навчальна: поінформувати учнів про невербальне спілкування, комунікативні жести, охарактеризувати їх походження, проаналізувати особливості тлумачення мови рухів тіла, розвивати прагнення до самовдосконалення, продемонструвати на прикладі різноманітних мовних ситуацій, що невербальні засоби комунікації допомагають точніше передати зміст висловлювання, визначити типи рукостискання, поз, виразів обличчя;

розвивальна: розвивати логічне мислення учнів, культуру усного спілкування;

виховна: виховувати самокритичність, пошану до культури мовлення.

Тип уроку: засвоєння нових знань.

Обладнання: таблиці, тлумачні словники, розрізані картки для гри «Лото», ситуативні завдання, зображення зі зразками жестів.

Структура уроку

I. Організаційна частина.

II. Актуалізація опорних знань.

III. Формування нових знань.

IV. Застосування знань, формування вмінь і навичок.

V. Підведення підсумків

VI. Домашнє завдання.

Хід уроку

I. Організаційна частина.

Вітання з учнями. Перевірка присутніх.

II. Актуалізація опорних знань.

Вчитель. Темою сьогоднішнього уроку є «Невербальні засоби спілкування». Для успішного спілкування в діловому та особистому житті люди мають використовувати та правильно трактувати не лише мовні засоби, а й невербальні, серед яких основними є міміка та жести.

Спершу потрібно пригадати вивчене на попередніх уроках. Для цього застосуємо метод «**Мікрофон**» (учитель ставить запитання учням, даючи в руки їм уявний мікрофон).

1. Визначте правила знайомства.
2. Якщо хтось під час знайомства неправильно вимовив прізвище, звання, професію тощо, рекомендуючи Вас, чи Ви його виправите?
3. Назвіть фрази, якими вітаємося з близькими людьми, зі знайомими. Чи вони відрізняються?
4. Якими мають бути дії чоловіка, коли в кімнату заходить жінка?
5. Які форми звертання Ви знаєте? Коли використовуються звертання на ТИ, а коли на ВИ?
6. Охарактеризуйте основні правила прощання.
7. Визначте основні функції ділової бесіди.
8. За кількістю учасників бесіди поділяються на певні типи. Назвіть їх.
9. Назвіть етапи бесіди.
10. Охарактеризуйте засоби спілкування.
11. Що зараховують до вербальних засобів спілкування?

Наступне завдання – **Лото**. На аркуші щільного паперу або на картоні великими буквами записані визначення понять *етикетні формули, спілкування, бесіда, вербальні засоби спілкування*, які були вивчені на попередніх уроках.

Потім аркуш паперу розрізають так, щоб на кожній частині паперу залишились окремі фрагменти.

Розрізані частини лото (у двох примірниках) перемішують на столі. Клас поділено на дві команди, з кожної по чергово до столу підходять учні та намагаються скласти визначення.

Перемагає та команда, яка це зробить швидше і правильніше.

III. Формування нових знань.

Словникова робота.

Розгорніть тлумачні словники і знайдіть значення слів «міміка», «жести» (Міміка – рух м'язів обличчя, які виражають внутрішній душевний стан. Жести – рух рукою або іншою частиною тіла, який позначає те, про що йде мова).

Отже, жести і міміка тісно пов'язані зі словом, але вони іноді можуть не лише доповнити, а й замінити вербальне спілкування, слугуючи виразниками слів чи навіть фраз. Вони висловлюють рухи нашої душі, як говорив Цицерон. Тому мета нашого уроку така (учитель розповідає про мету уроку).

Слово вчителя. Зверніть увагу на таблицю. У наведеній схемі відображено класифікацію спілкування за різними аспектами, зокрема мова йде про засоби, функції та різновиди спілкування.

На уроці мова йтиме про **невербальне спілкування**.

Кожен із нас вивчав і продовжує вивчати мови, серед яких наша рідна, українська, іноземні мови, дехто вивчає мову програмування. Проте існує універсальна загальнодоступна та зрозуміла всім мова, яка тривалий час не була предметом вивчення, – мова жестів, міміки та рухів тіла людини.

Для досягнення успіху в діловій діяльності та в особистому житті необхідно вивчати і застосовувати мову рухів тіла.

Визначальною рисою мови рухів тіла є те, що вони зумовлені імпульсами нашої підсвідомості. Людина не може фальшувати ці імпульси, тому таке спілкування вважають більш правдивим, ми можемо довіряти цій мові більше, ніж звичайній, вербальній.

Значна частина жестів невербальної поведінки є набутою, їхнє значення обумовлене культурою та традиціями тих чи тих народів. Розглянемо ці аспекти «мови тіла».

Загалом основні комунікативні жести не відрізняються в усьому світі. Люди посміхаються, коли щасливі, хмуряться, коли сумують, мають злий погляд, коли сердяться тощо. Похитування головою майже скрізь позначає згоду. Знизування плечима є прикладом універсального жесту на позначення незнання, нерозуміння чогось людиною.

Вербальна мова є національною, вирізняється з-поміж інших, тому невербальна мова однієї нації відрізняється від невербальної мови іншої нації залежно від типу культури.

Певний жест є загальноновизнаним і має чітку інтерпретацію в однієї нації, але для людей іншої національності він може бути невідомим чи мати абсолютно протилежне значення.

Наприклад, звернімо увагу на різницю у тлумаченні різними націями таких типових жестів, як «О'кей» і «Немає проблем».

Жест «О'кей» («Все гаразд») загальноновідомий в англійських країнах, в Європі і в Азії, використовується і в нашому сучасному спілкуванні. Проте в окремих країнах цей жест має абсолютно інше походження і значення. Наприклад, у Франції він означає «нуль» або «нічого», в Японії – «гроші».

В Америці, Англії, Австралії і Новій Зеландії піднятий вгору великий палець використовується під час спроби зупинити машину, у нас – як знак «все гаразд», а в Греції цей жест означає «замовкни».

Отже мова тіла складається із сукупності жестів, міміки, поз тіла людини, її розташування відносно співрозмовника. Для правильного розуміння тих чи тих невербальних засобів комунікації потрібно враховувати національні особливості співбесідника.

У підручнику для 10-го класу «Українська мова (профільний рівень)», авторами якого є С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова, на с. 216 бачимо класифікацію засобів невербального спілкування. Зверніть увагу, всі засоби поділено на три категорії: акустичні (паузи, кашель, зітхання, сміх, плач, темп, тон мовлення тембр, гучність тощо), оптичні (жести, міміка, постава тіла, ході, дистанція тощо) і тактильні (рукостискання, поцілунки та інше) [29, с. 216].

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ СПІЛКУВАННЯ

Акустичні		Оптичні			Тактильні
екстралінгвістика	просодика	кінесика	проксеміка	зовнішній вигляд	такесика
паузи; кашель; зітхання; сміх; плач	темп мовлення; тон; тембр; висота; гучність; манера мовлення; спосіб артикуляції	жести; міміка; постава тіла; хода; контакт очима	відстань між мовцями; вплив території; вплив орієнтації; дистанція; просторове розміщення співбесідників	фізіономіка; тип і виміри тіла; одяг; прикраси; зачіска; косметика; предмети особистого вжитку	потискування рук; поцілунки; дотики; поглажування; поплескування

IV. Застосування знань, формування вмінь і навичок.

1. Робота з підручником.

Прочитайте вірш Ліни Костенко «Пінг-понг»

«– добридень –
– здрастуйте –
– як справи? –
– спасибі – добре – як у вас? –
– робота – літо – спека – спрага –
– а настрої? –
– добре –
– все гаразд –
– неправда – очі –
– вам здалося –
– ви зблідли –
– обережно – м'яч! –
вогнем мовчання зайнялося –
схрестились погляди – пробач –
кажи слова легкі й порожні –
кажи їх знов – кажи їх знов! –

*а так дивитися не можна
в настільнім тенісі розмов».*

- Назвіть використані у вірші етикетні мовні формули. Доберіть до них синонімічні.
- Чи можна за змістом вірша визначити вік, стать, соціальний статус співрозмовників?
- Скажіть, на особливостях яких засобів спілкування (вербальних чи невербальних) наголошено у вірші?

2. Виконання ситуативних завдань. За допомогою жестів і міміки покажіть дії та стан учасників цих ситуацій (робота ведеться в парах).

1. «На вулиці». Перехожий запитує Вас, як пройти до кінотеатру, а кінотеатр зовсім поруч, навпроти. Який жест Ви використаєте, відповідаючи перехожому? (Жест – вказівка).

2. Йдучи до школи (в другу зміну), Ви бачите своїх друзів, які йдуть на ковзанку. Вони теж Вас побачили і запрошують піти з ними. Які жести і яку міміку використовують Ваші друзі, а яку Ви, щоб відмовитися? (Жест – запрошення і жест – відмова)

3. «На уроці». Учитель мовчки вказує учневі, який працює біля дошки, на помилку. Учень відразу пригадує правильну відповідь. Які жести використовують учитель і учень? (Жест – вказівка, жест – спогад)

4. Ви розв'язуєте складну задачу на уроці геометрії, посилено думаєте. Які жести Ви при цьому використовуєте?

5. «На риболовлі». Риба тільки почала клювати, і в цей момент підходить товариш. Як Ви попередите його, щоб він не шумів?

6. За вечерею бабуся пропонує Вам з'їсти кашу, а ви мовчки відмовляєтеся. Які жести і міміку Ви при цьому використовуєте? (Жест – відмова).

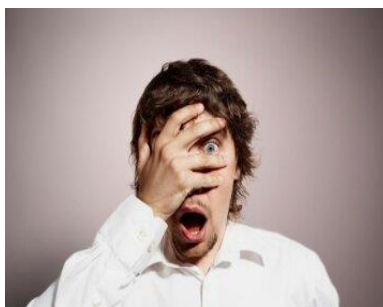
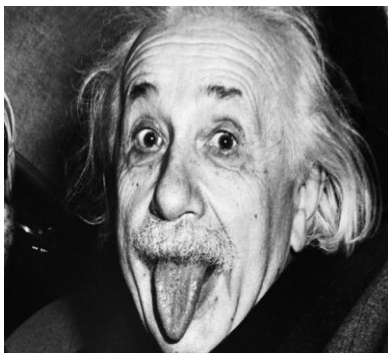
7. Ви пропустили попередній урок з української мови, а сьогодні дізналися, що буде тематичне оцінювання, тому засмутилися і розхвилювалися. За допомогою якого жесту Ви це продемонструєте?

Отже, в деяких випадках ми можемо обійтися без слів, використовуючи невербальні засоби спілкування. Будемо вважати, що зараз ви спробували себе в ролі артистів театру пантоміми (Пантоміма – вистава без словесного тексту, в якій зміст розкривається за допомогою міміки, жестів і виразних рухів).

3. Робота з ілюстративним матеріалом. «Мозковий штурм»

Міміка і жести надзвичайно різноманітні, перегляньте ілюстрації та поясніть, які жести вони позначають.

- Висунутий язик – жест-жарт.
- Стукнути по лобі – жест-спогад.
- Підняти палець (руки) вгору – жест-еврика.
- Погрожувати кулаком – жест-погроза.
- Підняти брови – жест-здивування.
- Обхопити голову руками – жест-переляк, жест-радість.

4. Бліц-опитування.

1. Що таке невербальна комунікація?
2. Чи можна навчитися «читати людину», як книгу, що потрібно знати про невербальні засоби спілкування?
3. Які засоби спілкування належать до невербальних?
4. Чи мова тіла людини, вираз її обличчя, посмішка та жести є виразниками її емоцій?
5. Опишіть, якими мімічними ознаками можна виразити емоційний стан людини?
6. Які правила невербального ділового етикету ви знаєте?
7. Чи важливим для успішного спілкування є вміння робити паузи, дотримуватись певної швидкості мовлення, володіти голосом?
8. Чи пов'язані між собою невербальні засоби і культура спілкування?
9. Чи є універсальні засоби невербального спілкування, а чи необхідно враховувати культурно-етнічну належність співрозмовника?

5. Виконання вправ.

1. Прочитайте висловлення. Використовуючи його, поясніть, у чому полягає роль спілкування в житті людини. Чи траплялися у Вашому житті ситуації, коли вміння спілкуватися допомогло Вам вирішити проблему?

Не забуваймо, що успіх спілкування часто залежить від голосу людини, його тембру, звучності, темпу. Мудреці ще в давнину за ознаками голосу визначали риси характеру людини. А в інтонацію можна вкласти таку інформацію, яку не завжди легко передати словами. Жартома кажуть: «Є

люди, що їх можна слухати, є люди, яких не можна слухати, і є люди, яких не можна не слухати» (О. Сербенська).

2. Поясніть значення фразеологізмів. Змодельуйте із ними речення.

Очима стріляти, очима їсти, витріщити очі, нишпорити очима, губи надуті, закопилити губу, наморщити лоб, повести бровою. вишкірити зуби, очі полізли на лоба.

3. Прочитайте висловлення П. Мовчана. Як ви його розумієте? Яке пряме й переносне значення висловлення?

Мова є справді п'ятою ефірною стихією світу. Проте в кожного суцього на землі свій голос, свій тембр, своє інтонаційне забарвлення (П. Мовчан).

4. Виникають ситуації, коли ми через певні обставини опиняємося в компанії незнайомих людей, і необхідно познайомитися, установити контакт зі співрозмовниками. Запишіть мовні одиниці, використання яких допоможе відшукати підхід до людей у такій ситуації, відкриє вам інтереси, погляди, думки людини. Які невербальні засоби будуть доречними під час такого спілкування, а яких необхідно уникати.

V. Підведення підсумків уроку, оцінювання учнів.

Учитель разом з учнями підбиває підсумки уроку. Учні по черзі висловлюються за пропонованою схемою «Світлофор знань».

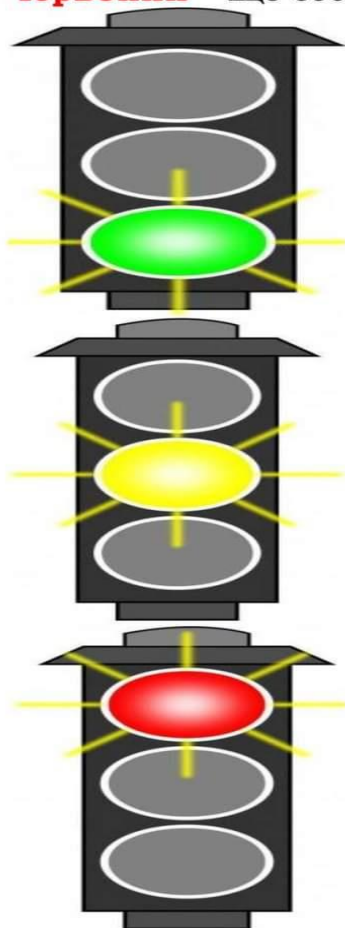
СВІТЛОФОР ЗНАНЬ

Інструкція:

Зелений – Що ти вивчив сьогодні? Чого навчився сьогодні?

Жовтий – Які питання ще маєш?

Червоний – Що збентежило? Які проблеми виникли?

Blank speech bubble for the Green light section.

Blank speech bubble for the Yellow light section.

Blank speech bubble for the Red light section.

VI. Домашнє завдання.

Учні класу розподіляються у групи по 5 осіб, кожна з яких має підготувати спільний проєкт на тему «Характеристика невербального засобу спілкування», обравши предметом розгляду один із засобів невербальної комунікації.

Висновки до розділу 3

Однією із визначальних вимог сьогодення є самоосвіта особистості упродовж життя. Цей факт передбачає постійне самовдосконалення професійного рівня фахівців різних спеціальностей, зокрема й учителів-філологів.

У процесі вдосконалення комунікативних компетентностей, серед яких використання засобів вербальної та невербальної взаємодії, учитель-словесник має змогу покращувати особисті професійні навички (читання, розуміння та оцінювання інформації), моніторити успішність комунікації з класом через засоби невербального спілкування (міміку, жести, тілесні рухи тощо) у поведінці учнів, а також усвідомлено чи мимоволі доповнювати власні вербальні повідомлення.

На підставі аналізу навчально-методичного забезпечення (державних програм, чинних підручників з української мови) щодо повноти розкриття питання про невербальні засоби спілкування можемо зробити висновок про уналежнення цієї теми до розділу «Практична риторика», максимальну її репрезентованість у підручнику за авторством С. Шевчук (наведено типологію невербальних засобів, схарактеризовано невербальні засоби на позначення емоційних станів тощо), наявність різноманітних завдань, що стосуються зазначеної проблеми, в підручниках О. Авраменка, Н. Голуб, О. Заболотного, С. Караман.

Під час вивчення теми «Невербальні засоби спілкування» у 10-му класі (профільний рівень) учні:

- розвивають мовленнєві, комунікативні компетентності шляхом поглиблення знань про мовленнєву діяльність, її види та особливості; засвоюють норми мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування;

- удосконалюють уміння і навички усного та писемного спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах;

- оволодівають різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації, які відповідають досвіду, інтересам, психологічним особливостям та слугують засобами досягнення життєвих і професійних цілей;

- генерують вартісні зразки власної мовленнєвої творчості;

- усвідомлюють потребу в самоосвіті, удосконаленні навичок самоконтролю тощо.

У зв'язку з цим важливим є вивчення цієї теми. За умови використання інтерактивних технологій навчання основна увага вчителя зміщується з процесу передачі знань на здобуття учнями цих знань, що й зумовлює постійну взаємодію усіх учасників учнівського колективу. Отож такий тип навчання є спільним навчанням, взаємонавчанням, за якого учень та учитель рівноправні, взаємодоповнювальні суб'єкти навчального процесу. Актуальними під час вивчення невербальних засобів комунікації є групові методи навчання, а саме: робота в парах, робота в групах, колективне обговорення проблемних питань.

ВИСНОВКИ

У міжособистісному спілкуванні використовуються два типи комунікації: 1) вербальна, реалізована в мовленні та заснована на словесних символах, і 2) невербальна, репрезентована позамовними знаковими системами. Суть невербальних засобів, їх місце та роль у комунікації широко досліджують як соціологічну, культурологічну, психологічну, лінгвістичну проблему.

У мовознавчому аспекті важливою є характеристика невербальних компонентів як засобів вираження певного сенсу в процесі спілкування, дослідження одиниць невербальної поведінки, способів їхнього відображення у формах вербальної мови. Завдяки лінгвістичному аналізу поглиблюється уявлення про специфіку комунікативної взаємодії людей, про особливості національної комунікативної поведінки і національної картини світу. У сучасному науковому знанні найбільшу увагу до цього типу спілкування звернено в працях з паралінгвістики, екстралінгвістики, психосеміотики, соціолінгвістики тощо.

Під невербальною комунікацією в широкому сенсі слова розуміють такий вид передачі інформації, який може здійснюватися будь-якими способами, відмінними від вербальних (мовних). У вузькому розумінні, невербальна комунікація – це комунікативний процес передачі інформації, що має нелінгвістичне підґрунтя, але тісно пов'язаний з лінгвістичними засобами.

Невербальні засоби комунікації превалюють над вербальними, оскільки в процесі комунікативної взаємодії реципієнт більше довіряє невербально репрезентованій інформації, аніж словесним повідомленням, адже невербальними засобами виражені щирість адресанта та правдивість вербального повідомлення. Отож невербальні компоненти спілкування є лінгвістично значущими, оскільки їх залучення до кола пріоритетних

напрямків мовознавчих досліджень забезпечує більш усвідомлене та глибоке розуміння закономірностей комунікативної взаємодії.

Невербальні засоби спілкування визначено як немовні (але знакові) елементи комунікативного коду, що слугують для формулювання, трансляції і сприйняття повідомлень.

Виокремлюємо три типи невербальних комунікативних компонентів: кінесичні комунікативні компоненти, проксемічні комунікативні компоненти та просодичні комунікативні компоненти, узявши за основу головні характеристики невербальних засобів (рух, простір, час), а також системи їх відображення у свідомості та сприйняття людиною (зорова та акустична).

Невербальні засоби комунікації в художніх текстах – це вербалізовані у творах художньої літератури комунікативно значущі немовленнєві компоненти, які описують жестово-рухову діяльність персонажів, їх голосову активність, особливості реалізації процесу комунікації в часі і просторі.

Беручи до уваги потенційну здатність слова містити у своєму значенні емоційно-чуттєвий компонент, учені стверджують, що будь-який художній текст, незалежно від розмірів і жанрової належності, може бути емотивним через особистісне сприйняття емоційного змісту. У тексті виокремлюють категорію емотивності як одну з текстових, що слугує засобом вираження ставлення автора та персонажів до дійсності, відображеної в тексті.

У канві художнього тексту трансляція переживань та емоцій персонажів здійснюється не тільки вербально, а й за допомогою засобів невербальної комунікації, адже невербальні компоненти використовуються як засоби вираження психологічного й емоційного стану, почуттів та переживань персонажів. Для лінгвістичних досліджень особливо актуальним є питання репрезентації невербальних засобів комунікації у художньому тексті, оскільки у процесі їх відображення автор використовує механізм трансформації невербального у вербальне.

У нашому дослідженні розглянуто різні способи позначення емоцій людини: від опису переживання до демонстрації зовнішнього вияву емоційного стану через симптоми психологічного характеру (зміна кольору шкіри, звукові і рухові симптоми), фон, міміко-жестикуляційну поведінку, рухи і пози.

Мовотворчість М. Коцюбинського характеризується емоційною виразністю та глибокою психологічною напруженістю.

Невербальні засоби вираження емоцій, репрезентовані мовними одиницями, в аналізованому матеріалі пов'язані з позитивними (радість, щастя, задоволення, захват, збудження), негативними почуттями (переляк, безумство, жах) та почуттями, які виражають ставлення до інших осіб (любов, прихильність, лют, злість); вони є одним із чинників вираження емотивності.

До кінесичних невербальних засобів вираження емоційного стану персонажів зараховуємо вербалізовані конструкції на позначення візуального контакту (*випріщити очі, видивитися повними жаху очима, закліпати очима, дивитися з ляком, поглипати покірно й винувато, світити білками, позирати скоса*), тактильного контакту (*гладити по голові, радісно потріпати, цілуватись, цілувати руки, обіймати за шию*), міміки (*осміхнутися, усмішка розтягла лиця, в зморшках залягла злість*) та жестових рухів (*притиснути рукою серце, стенати плечима, махнути рукою, сплеснути руками, затиснути кулак і погрозити, покласти палець на губи, руки заломлювати, поникнути головою, вклонитися низько*).

Серед проксемічних засобів невербальної комунікації у художньому тексті переважають вербальні форми вираження зміни розташування персонажів під впливом емоцій: наближення чи віддалення, рух відносно інших предметів тощо (*кинутись до Остапа, підійти до товариша, присуватися ближче, відбігти від цигана, бігати навкруг*).

Основними просодичними засобами вираження категорії емотивності у художньому тексті є опис особливостей мовлення персонажів (*жебоніти*

своїм голоском, перебивати оповідь, скрикнути від радості, весело верещати, шепнути, зашамкати покірно, гримнути хриплим голосом), мовчання (не говорилось; язик, похлихий, як заєць, тіка кудись в горло; мовчання затянулось), плачу (голосити й мити сльозами руки, плакати од злості, викрикнути з плачем), сміху (осміхатися щасливим усміхом, реготати на зло всім, розлягався сміх, покотився придушений сміх, злорадно насміхатися).

Отже, можемо констатувати, що емоційний світ персонажів у творах М. Коцюбинського репрезентовано засобами вербальної та невербальної комунікації. Омовлені невербальні засоби як виразники емоцій не закріплені за окремими емоційними станами, а є відносно універсальними для відтворення різних емоцій.

Позитивні емоції у творі є менш диференційованими порівняно з негативними, що зумовлено загальною стилістикою текстів повістей і відображає загальномовну тенденцію в номінації емоцій. Механізми вербального вияву емоцій зреалізовані на різних мовних рівнях, але переважають на лексичному. Сукупність мовних прийомів вираження невербальних компонентів, які безпосередньо та описово формують мікросистему «емоційний світ людини», свідчить про потужний потенціал художнього слова Михайла Коцюбинського.

Лінгводидактичне значення невербальних засобів спілкування полягає у розумінні педагогічної майстерності учителя-філолога як сукупності професійних умінь, де гармонійно поєднано внутрішній зміст діяльності вчителя і зовнішню його репрезентацію.

Внутрішній зміст ураховує емоційний стан особистості, психологічну налаштованість педагога на майбутню діяльність, його здатність максимально контролювати власну волю й почуття.

Зовнішня техніка – це репрезентація психологічного стану вчителя через гармонійне поєднання його міміки і жестів, пластики й мовлення, тобто вміння доцільно застосовувати невербальні засоби спілкування.

Учитель повинен бути виразним у своїй поведінці, серед арсеналу якої – погляд, посмішка, рухи, жести, розміщення у просторі. Такий підхід дає змогу гармонізувати стосунки між педагогом та школярами, отримати задоволення від процесу спілкування усім його учасникам.

Важливими елементами гідної самопрезентації педагога є природність і доцільність у використанні невербальних засобів – не штучних, механічно запозичених у когось, а органічних для вчителя, притаманних його індивідуальності.

Проаналізувавши підручники з української мови для учнів 10-го класу, можемо зробити висновок про різний обсяг представлення досліджуваної теми в межах розділу «Практична риторика» у навчальній літературі. Так, найбільш повно тему невербальних засобів спілкування розкрито, на нашу думку, в підручнику С. Шевчук Різні за обсягом та спрямованістю вправи для опрацювання зазначеної проблеми наведено в підручниках О. Авраменка, Н. Голуб, О. Заболотного, С. Караман, І. Ющука.

Широкий спектр різноманітних форм вивчення невербальних засобів комунікації в закладах загальної середньої освіти, значне висвітлення цього питання в підручниках, зокрема для 10-го класу, дає змогу зробити висновок про актуальність окресленої проблеми в межах лінгводидактики. Запропонований план-конспект уроку репрезентує значний потенціал вивчення теми про невербальні засоби для розвитку комунікативної компетентності учнів шляхом поглиблення знань про мовленнєву діяльність, вдосконалення навичок усного та писемного спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. загальн. середн. освіти. К.: Грамота, 2018. 208 с.
2. Алефиренко Н. Ф. «Живое» слово: проблемы функциональной лексикологии: монографія. М.: Наука, 2009. 344 с.
3. Барташева Г. І. Взаємодія невербальних та вербальних компонентів ситуації комунікативного домінування в англomовному дискурсі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови”. Харків, 2004. 23 с.
4. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ : Академія, 2004. 344 с.
5. Бичкова Т. С. Особливості невербальної комунікативної поведінки галичан кінця ХІХ ст. (на матеріалі твору Івана Франка “Перехресні стежки”). *Молодий вчений*. 2018. № 5. С. 98-101. Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/5/26.pdf>
6. Бичкова Т. С. Особливості фонаційного складника невербальної комунікативної поведінки гуцулів (на матеріалі повісті М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”). *Сучасні філологічні дослідження: комунікативно-культурний аспект: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 15-16 червня 2018 р.)*. Херсон : Видавничий дім “Гельветика”, 2018. С. 5– 9.
7. Вежбицкая А. Составление культур посредством лексики и прагматики. М. : Языки русской культуры, 2001. 293 с.
8. Верещагин Е. М. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы. М. : “Индрик”, 2005. 1040 с.
9. Войцехівська Н. К. Мовчання як комунікативно значущий знак у конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. «Філологія». 2014. Вип. 8(2). С. 4-7.

10. Вольф О. М. Функциональная семантика оценки. М.: Комкнига, 2006. 158 с.
11. Воробьева О. П. Текстовые категории и фактор адресата. К.: Вища шк., 1993. 200 с
12. Вука М. Типологія невербальних засобів комунікації для формування лінгвосоціокультурної компетентності у процесі англомовного читання. Режим доступу:
http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:yGKVRJISy8oJ:irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/pednauk_2016_4_35.pdf+%&cd=2&hl=uk&ct=clnk&gl=ua
13. Гавриш М. М., Коваль Т. П. Невербальна комунікація: поклін як соціальний знак. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 38. С. 116–120.
14. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования. М.: УРСС Эдиториал, 2008. 144 с.
15. Гамзюк М. В. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови). К. : Видавничий центр КНЛУ, 2000. 256 с
16. Гладь С. В. Емотивність художнього тексту: семантикокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англомовної прози) : автореф...дис...канд..філол.наук: 10.02.04. К, 2000. 19 с.
17. Гладь С. В. Емотивність художнього тексту: семантико-когнітивний аспект (на матеріалі сучасної англомовної прози): дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук спец. 10.02.04 – германські мови. Київ, 2000. 223 с.

18. Гладь С. Категорія емотивності : семантичний та функціональний аспекти. Наукові записки. Вінниця, 2007. Вип. 9. С.146–151
19. Гнезділова Я. В. Емоційність та емотивність сучасного англomовного дискурсу: структурний, семантичний і прагматичний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 – германські мови. К., 2001. 20 с.
20. Голощук С. Л. Реалізація невербальних засобів спілкування у спонукальному дискурсі. Вісн. Сум. держ. ун-ту. Сер. Філол. науки, 2007. № 1. С. 19-23
21. Голуб Н. Б., Новосьолова В. І. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. К.: Педагогічна думка, 2018. 200с.
22. Горелов И. М. Невербальные компоненты коммуникации. Москва : Книжный дом „ЛИБРОКОМ”, 2009. 112 с.
23. Гранько Н. К. Емоції у психології та лінгвістиці. Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. 2002. № 567. С. 243–250
24. Грейдина Н. Л. Основы коммуникативной презентации. Москва : Восток – Запад, 2005. 384 с
25. Додонов Б. И. Эмоция как ценность. М.: Политиздат, 1978. 272 с.
26. Дрозд Т. М. Розвиток комунікативної компетентності вчителів філологічних спеціальностей у системі післядипломної освіти: дис... канд. пед. наук; 13.00.04. Вінниця, 2017, 275 с.
27. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. К.: Генеза, 2018. 192 с.
28. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. СПб: Питер, 2001. 752 с.
29. Караман С. О. , Горошкіна О. М. , Караман О. В. , Попова Л. О. Українська мова (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти Харків: Ранок, 2018, 272 с.
30. Карпенко С.Д. Основы теории мовної комунікації. Біла Церква, 2014. 121 с.

31. Кацнеленбоген Н. Ю. Стереотипы вербального и невербального поведения. *Вестник Амурского государственного университета*. Серия: Гуманитарные науки. 2008. № 42. С. 69–72.
32. Киселюк Н. П. Вербальні та невербальні засоби актуалізації емоційного стану радості в художньому дискурсі (на матеріалі англomовної прози ХХ-ХХІ століть: автореф. дис.... канд.філол. наук: К., 2009. 20 с.
33. Ковалинська І. В. Невербальна комунікація. К.: Вид-во «Освіта України», 2014. 289 с.
34. Колшанский Г. В. Паралингвистика. М. : Наука, 1974. 84 с.
35. Конецкая В. П. Социология коммуникации. М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997. 304 с.
36. Корнева Л. Мовна репрезентація невербальної поведінки героїв художнього твору та її роль у тексті. *Філологічні науки. Збірник наукових праць*. Полтава. 2011. № 1(7). С. 114–121.
37. Коцюбинський М. Твори в 7-ми томах. Т. 2. Повісті та оповідання. К.: Наук. думка, 1974. 396 с.; Т. 3. Київ: Наукова думка, 1974. 442 с.
38. Криницька О. І. Реалізація комунікативних стратегій у художньому тексті (на матеріалі української модерної драми кінця ХІХ – початку ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук . Івано-Франківськ, 2009. 20 с.
39. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту. Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. 416 с.
40. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М.: Высш. шк., 1996. 381 с.
41. Лабунская В. А. Невербальное поведение (социально-перцептивный подход). Ростов н/Д : Изд-во Ростовского унта, 1986. 136 с.
42. Леонтьев В. О. Классификация эмоций. Одесса: Изд-во инновационно-ипотечного центра, 2001. 240 с.

43. Максименко С. Д., Заброцький М. М. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування). Київ : Главник, 2020. 112 с
44. Мартинова О. М. Особливості вираження емоційних станів персонажів сучасної англійської літератури невербальними засобами. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. Вип. 19. С. 257–259.
45. Маслова В. А. До побудови психолінгвістичної моделі конотації. *Питання мовознавства*. 2009. № 1. С. 19-22
46. Мац І. І. Різновиди емоцій та способи їх вербалізації (на матеріалі англійської мови) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/3511/1/03miiesv.pdf>
47. Осіпова Т. Ф. Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен вербалізації невербаліки: монографія / наук. ред. проф. Т. А. Космеда. Харків, 2019. 388 с.
48. Передон Н. О. Вербальні та невербальні засоби реалізації стратегій і тактик учасників комунікативної ситуації «примирення» (на матеріалі англійської мови): дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук, спец. 10.02.04 – германські мови, Херсон, 2018. 260 с.
49. Плющ П. П. Відображення усного мовлення в українській класичній драматургії. *Українське усне літературне мовлення*. Київ : Наук. думка., 1967. С. 56–57.
50. Почепцов Г. Г. Теория и практика коммуникации. Москва : Центр, 1998. 348 с.
51. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. К.: Ваклер; М.: Рефл бук, 1999. 653 с.
52. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. М.: АльфаМ, 2004. 288 с.
53. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2010. 844 с.

54. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации. Киев: Фитосоциоцентр, 2002. 336 с
55. Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2011. 350 с.
56. Словник української мови: в 11 томах. Том 1, 1970. [Режим доступу: <http://sum.in.ua>]
57. Смирнова Н. И. Невербальные аспекты коммуникации (на материале русского и английского языка): дис... канд. филол. наук, М., 1971. 286 с.
58. Солощук Л. В. Вербальні і невербальні компоненти комунікації в англomовному дискурсі : монографія. Харків : Константа, 2006. 300 с.
59. Солощук Л. В. Взаємодія вербальних і невербальних компонентів комунікації у сучасному англomовному дискурсі : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.04 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2009. 469 с
60. Стернин И., Лемяскина Н. Коммуникативное поведение младшего школьника. Воронеж, 2000. 195 с
61. Струк І. М. Взаємодія вербальних і невербальних засобів комунікації у драматичному тексті: дис. ...канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ, 2017. 285 с.
62. Федорчук В. В. Основи педагогічної майстерності: Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д., 2008. 140 с
63. Филимонова О.Е. Эмоциология текста. Анализ репрезентации эмоций в научном тексте. СПб.: Престо, 2007. 225 с
64. Филимонова О. Е. Язык эмоций в английском тексте: когнитивный и коммуникативный аспекты : монография. СПб., 2001. 259 с.
65. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії: монографія. К.: Вища школа, 1984. 168 с
66. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. М.: Издательство ЛКИ, 2008. 208 с

67. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций: монография. М.: Гнозис, 2008. 416 с
68. Шаховский В.И. Проблема разграничения экспрессивности и эмотивности как семантических категорий лингвостилистики. *Проблемы семасиологии и лингвостилистики*. Рязань, 1975. Вып. 2. С. 3-25.
69. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. Волгоград : Изд-во ВГПИ, 1983. – 94 с
70. Шаховский В.И. Эмоции в нулевой коммуникации. *Человек в коммуникации: лингвокультурология и прагматика*: сб. науч. тр. Волгоград: Изд-во ВГПУ «Перемена», 2008. С. 75–83.
71. Шевчук С. В. Українська мова (рівень стандарту): підручн. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. К.; Ірпінь: ТОВ «Видавництво «Перун», 2018. 256 с.
72. Шкіцька І. Ю. Маніпулятивні тактики позитиву: лінгвістичний аспект. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 440 с.
73. Ющук І. П. Українська мова [рівень стандарту]: підручн. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2018. 208 с.

Бабій Ю. А. Невербальні компоненти спілкування як засоби вираження емоцій та вивчення невербаліки у ЗЗСО (на матеріалі творів М.Коцюбинського)

У магістерській роботі досліджено невербальні засоби спілкування як маркери вираження емоцій персонажів у творах М. Коцюбинського.

Невербальні засоби комунікації визначено як вербалізовані у творах художньої літератури комунікативно значущі немовленнєві компоненти, які репрезентують жестово-рухову діяльність персонажів, їх голосову активність, особливості реалізації процесу комунікації у часі й просторі. Виокремлено три типи невербальних засобів на позначення емоцій, що омовлені в тексті: кінетичні, проксемічні та просодичні.

Невербальні засоби вираження емоцій, репрезентовані мовними одиницями у художньому тексті, скласифіковано як такі, що пов'язані з позитивними почуттями (радість, щастя, задоволення, захват, збудження), негативними почуттями (переляк, безумство, жах) та почуттями, які виражають ставлення до інших осіб (любов, прихильність, лютість, злість). Емотивність схарактеризовано як одну з текстових категорій, що слугує засобом вираження ставлення автора та персонажів тексту до дійсності, відображеної в тексті.

Визначено лінгводидактичний потенціал вивчення невербальних засобів комунікації у ЗЗСО, проаналізовано навчально-методичне забезпечення окресленої теми в підручниках з української мови для учнів 10 класу.

Ключові слова: вербальна та невербальна комунікація, засоби невербального спілкування, кінесика, проксеміка, просодика, емотивність, лінгводидактика.

Babiy Yu. A. Non-verbal components of communication as a means of expressing emotions and studying non-verbalism in GSEI (based on the works of M. Kotsyubynsky).

Non-verbal means of communication as markers of expression of emotions of characters in the works of M. Kotsyubynsky are investigated in the master's thesis.

Non-verbal means of communication are defined as verbally communicatively significant non-verbal components in works of fiction, which represent the gestural and motor activity of the characters, their vocal activity, features of the communication process in time and space. There are three types of verbal means to denote emotions, which are stipulated in the text: kinetic, proxemics and prosodic.

Non-verbal means of expression of emotions, represented by language units in the literary text, are classified as those associated with positive feelings (joy, happiness, pleasure, delight, excitement), negative feelings (fear, madness, horror) and feelings that express attitudes to other people (love, affection, anger, rage). Emotionality is characterized as one of the textual categories, which serves as a means of expressing the attitude of the author and the characters of the text to the reality reflected in the text.

The linguodidactic potential of studying non-verbal means of communication in GSEI is determined, the educational and methodical support of the outlined topic in the textbooks on the Ukrainian language for 10th grade students is analyzed.

Key words: verbal and non-verbal communication, means of non-verbal communication, kinesics, proxemics, prosody, emotionality, linguodidactics.